

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ
ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ КАФЕДРАСИ**

**ЎЗБЕК ОНОМАСТИКАСИ
МАСАЛАЛАРИ
(танланма фан)**

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

Самарқанд - 2012

Тузувчи:

проф. Йўлдошев Б.

Кафедра мудири:

ф.ф.д. Абдусаидов А.

Бакалаврнинг касбий фаолият объектлари: турли объектларга қўйилган жой номларини, топонимларни, гидронимларни, киши исмлари, лақабу насаб, фамилиялар – антропонимларнинг мазмунини тушуна олиш, уларнинг хусусиятлари ҳақида етарли билим ва кўникмаларга эга бўлишни талаб қилади. Шу билан бирга бакалавр жамиятдаги барча нарсас, предмет, воқеа-ҳодисаларга атаб қўйилган номлар – атоқли отларнинг шаклланиши, уларнинг жамиятда тутган ўрни ҳақидаги фан – ономастика (номшунослик соҳаси) ҳақида етарли билим ва кўникмаларга ҳам эга бўлиши лозим. Шу нуқтаи назаридан олий ўқув юртлари Илмий кенгашлари қарори билан филология факультети бакалавр талабаларига «Ўзбек ономастикаси масалалари» деб номланувчи танланма фан киритилган. Бу танланма фан мазмуни билан танишиш бакалавр талабаларни атоқли отлар – ономастик бирликларга чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялашга хизмат қилади.

Фаннинг номи: “Ўзбек ономастикаси масалалари” 3-танланма фани

Йўналиш: 5А 220100 бакалавриат

Курс 3, ўқув семестри 5

Жами аудитория соати – 54

Маъруза – 22 соат

Амалий – 18 соат

Семинар – 14 соат

Мустақил таълим – 60 соат

1-мәъруза

“ЎЗБЕК ОНОМАСТИКАСИ МАСАЛАЛАРИ” МАВЗУИДАГИ ТАНЛАНМА ФАННИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: ономастика, топонимика, антропонимика, ономастик кўлам, ономастик бирлик, ономастик лугат, ономастик термин, ономастик тушунча, “Ўзбек ономастикаси масалалари” танланма фани, танланма фаннинг мақсади, танланма фаннинг вазифалари, танланма фаннинг баҳс-мавзулари.

Ономастика – юнонча *onomastike* – сўздан олинган бўлиб, “ном қўйиш санъати” деган маънони билдиради. Ҳозирги вақтда бу термин икки маънода қўлланилади:

1. Маълум бир тил, халқ таркибида қўлланган барча атоқли отларнинг йиғиндиси.

2. Атоқли отлар, уларнинг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятларини ўрганувчи тилшунослик соҳаси¹.

XX асрнинг 60-70-йилларида ўзбек тилшунослигида бир қатор илмий йўналишлар пайдо бўлди. Масалан: экспериментал фонетика, фонология, морфонология, фразеология, стилистика (услубшунослик), нутқ маданияти, ижтимоий тилшунослик (социолингвистика), ареал лингвистика, лингвостатистика кабилар. Ўзбек ономастикаси ҳам ўша даврларда вужудга келган тилшуносликнинг янги соҳаларидан бири саналади.

Ўзбек ономастикаси (номшунослиги) ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тилшуносликнинг энг ривожланган соҳаларидан бирига айланди. Ўзбек номшунослиги бўйича олиб борилган кенг кўламли тадқиқотлар ўзбек ономастикаси соҳасини бир қатор монографиялар, рисоалар, изоҳли луғатлар, кўп сонли илмий мақолалар, номзодлик ва докторлик диссертациялари билан бойитди².

“Ўзбек ономастикаси масалалари” танланма фанини ўрганиш учун Президентимиз И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият - енгилмас куч” асарида билдирилган куйидаги фикр-мулоҳазалар асосий дастуриламал бўлиб хизмат қилади: “Бугунги кунда ёшларимиз юртимизнинг кўча ва хиёбонлари, метро ва автобус бекатлари, катта-катта майдонлар, биноларни беэаб турган ўзбекча номлар, шиор ва лавҳаларни кўриб буларнинг барчасини одатий бир ҳол сифатида қабул қилади. Ваҳоланки, яқин тарихимизда бу манзара бутунлай бошқача кўринишга эга эди. Биргина Тошкент шаҳридаги кўчаларнинг номларини ўқиб, беихтиёр қайси мамлакатда юрганингизни билмай қолар эдингиз: *Ленин, Маркс, Энгельс, Луначарский, Киров, Ворошилов, Лопатин* ва ҳоказо. Шуниси ажабланарлики, большевиклар партиясининг доҳийлари бўлмиш бу инсонларнинг бирортаси ҳам умрида юртимизга қадам қўймаган, бизнинг

¹ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 60.

² Бу ҳақда қаранг: Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич (XIX аср охиридан – 2008 йилгача эълон қилинган ишлар олинган). – Наманган, 2008. – 168 б.

тарихимиз ва қадриятларимизга мутлақо алоқаси бўлмаган кимсалар эди. Ёки шаҳардаги аксарият тураржой мавзелари “Ц-1”, “Ц-2”, “Ц-15” деган, одамда ҳеч қандай ҳис-туйғу, хотира уйғотмайдиган мавҳум номлар билан атаб келинганини эслайлик.

Буларнинг барчаси замирида совет мафкурасига хос бўлган, одамзотни тарихий хотира, Ватан туйғусидан жудо қилишга қаратилган ғаразли интилишлар мужассам эканини англаш, тушуниш қийин эмас.

Қолбуки, аجدодларимиз ўзлари яшайдиган маҳалла, шаҳар ва қишлоқлар, хиёбонларга ном танлашга жуда катта эътибор берган. Мисол учун, Тошкентнинг ўн икки дарвозасига берилган чуқур маъноли, гўзал номларни олайлик. *Самарқанд, Беиёғоч, Кўкча, Чигатой, Сағбон, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Камолон, Қўймас, Қўқон, Қашқар* дарвоза деган номлар авваламбор ўзининг аниқ тарихий-жуғрофий маъноси билан ажралиб туради.

Қадимий номларда ота-боболаримизнинг ҳаёт ва тафаккур тарзи яққол ўз аксини топган. Масалан, Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги *Пичоқчилик, Чархчилик, Кўнчилик, Дегрезлик, Тақаси, Эгарчи, Ўқчи, Заргарлик, Парчабоф* сингари маҳалла номлари бу ерда хунармандчилик нақадар ривожланганидан, халқимизнинг азалдан ўтроқ ҳаёт кечириб, юксак маданий турмуш даражасига эга бўлганидан далолат беради.

Шу нуқтаи назардан қараганда, кейинги йилларда пойтахтимизда миллий тарихимизга бегона бўлган, юқорида зикр этилган ясама, сиёсий номлар ўрнига *Миробод, Ракат, Мингўрик, Дархонариқ, Шайхонтоҳур, Яккасарой, Зарқайнар, Учтепа* каби асл номларнинг тикланганини, энг муҳими, бундай ишлар мамлакатимизнинг барча минтақа ва ҳудудлари миқёсида амалга оширилаётганини таъкидлаш жоиз³.

“Ўзбек ономастикаси масалалари” деб номланувчи танланма фаннинг асосий вазифаси ном қўйиш санъати бўлган ономастиканинг мамлакатда шаклланиши, ривожланиш босқичлари, ономастик бирликларни ўрганиш методлари ҳақида талабаларга зарур тушунча ва маълумотни беришдан иборатдир⁴.

Маълумки, ономастика тилшуносликнинг ҳар қандай атоқли отларни, уларнинг пайдо бўлиш ва ўзгариш тарихини ўрганувчи бўлими, шунингдек тилдаги барча атоқли отлар йиғиндисини ўзида ифодалайди. Ономастика фани тилдаги мавжуд ономастик тизимларни аниқлаш ва ўрганишни мақсад қилиб қўяди.

Ономастика фани атоқли номларни олган объектларнинг тоифаларига кўра қуйидаги гуруҳ (бўлим)ларга ажратади: *антропонимия* – кишиларнинг атоқли номлари (исмлари, фамилиялари, ота исмлари, лақаблари, тахаллуслари), *топонимия* – географик объектларнинг атоқли

³ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 91-93.

⁴ Ўзбек ономастикаси масалалари. Намунавий дастур. Бакалавриат йўналиши: 5А 220100 – филология (ўзбек тили ва адабиёти). Тузувчилар: Йўлдошев Б., Эназаров Т. - Самарқанд, СамДУ нашри, 2009. – 32 б.

номлари, *теонимия* – турли диний тасаввурлар бўйича худолар, маъбудлар, диний-афсонавий шахс ва мавжудотларнинг номлари, *зоонимия* – ҳайвонларга қўйиладиган (шартли) атоқли номлар, лақаблар, *космонимия* – фазовий бўшлиқ ҳудудлари, галактикалар, буржлар ва бошқаларнинг илмий муомалада ва халқ орасида тарқалган номлари, *астронимия* – айрим осмон жисмлари (планета ва юлдузлар) номларининг мажмуини ўзида ифодалайди. Бундан ташқари ономастиканинг яна бир қанча бўлим (гуруҳ)лари мавжуд. Масалан, ономастиканинг бир бўлими *реалионимлар* (аввал ва ҳозир мавжуд бўлган объектларнинг номлари) деб номланса, унга зид бўлган *мифонимлар* хаёлий – тўқима объектларнинг номларини билдиради.

Атоқли номларнинг тил (лисоний) хусусиятларини ўрганилиш даражасига қараб ономастика *адабий ва диалектал ономастика, одатдаги (амалий) ва поэтик ономастика, замонавий ва тарихий ономастика, назарий ва амалий ономастика* каби турларга бўлинади.

Шулардан бири бўлган назарий ономастика тил ва нутқдаги, адабий ва диалектал соҳаларга тегишли атоқли номларнинг пайдо бўлиши, уларнинг номинация (номланиш) асослари, ривожланиши, шу жараёндаги турли хил ўзгаришлари, ономастик бирликларнинг нутқда қўлланилиши, муайян ҳудуд ва тилларда тарқалиши ҳамда ономастик бирликларнинг таркибий тузилишини ўрганади. Бадиий матнлардаги атоқли номларни тадқиқ этиш алоҳида муаммо бўлиб, бу бадиий ономастика ёки ономапоэтиканингасосий вазифасидир. Ономастика, шунингдек, тилшуносликнинг қиёсий-тарихий, структур, генетик, ареал, ономастик хариталаштириш ва бошқа усуллари қўллаган ҳолда, атоқли номларнинг фонетик, морфологик, деривацион (ясалиш, шаклланиш), семантик, этимологик каби жиҳатларини ҳам ўрганади.

Амалий ономастика ҳорижий тилларга мансуб номларнинг транскрипцияси, транслитерацияси, анъанавий (талаффуз ва ёзилишига кўра), таржима қилинадиган ва таржима қилинмайдиган номларни аниқлаш, “бегона” номларни ўз тилда қандай ёзиш бўйича йўриқномалар тайёрлаш, ҳорижий тиллардан ўзлашган номлардан янги ономастик бирликлар ҳосил қилиш билан, ном бериш ва номларни ўзлаштириш масалалари билан шуғулланади.

Ономастика, жумладан ўзбек ономастикаси тарих, этнография, генеалогия, геральдика, матншунослик, адабиётшунослик, география, астрономия, геология, демография каби бир қатор фанлар билан узвий алоқадор фан саналади.

Кейинги йилларда мамлакатимиз олий ўқув юртларида бу танланма фан турли хил номлар билан ўрганилмоқда. Жумладан, ЎзМУда бу танланма фан “Номшунослик масалалари” деб номланади, БухДУда эса “Ўзбек тили ономастикаси” деб номланган ихтисослик курси ўрганилади⁵.

⁵ Қиличев Э. Ўзбек тили ономастикаси (5 А 220102 ихтисослиги учун). Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент, 2004. – 80 б.

Ана шу ихтисослик курси материаллари асосида “Бухоро вилояти топонимлари” деб номланган ўқув қўлланмаси ҳам яратилди.

“Ўзбек ономастикаси масалалари” номли танланма фаннинг таркибий қисми қуйидаги мавзуларни ўз ичига олади:

1. Атоқли отларнинг тилшуносликда ўрганилиш тарихи ҳақида.
2. Ҳозирги замон тилшунослигида атоқли отларнинг ўзига хослиги муаммоларининг ўрганилиши.
3. Ўзбек ономастик кўлами, унинг ҳажми ва мазмуни.
4. Ономастик бирликларни тадқиқ этиш методлари.
5. Ўзбек антропонимикаси, унинг тарихи ва асосий тараққиёт босқичлари.
6. Ўзбек топонимикаси, унинг асосий тараққиёт босқичлари.
7. Ўзбек топонимикасининг умумий тавсифи, унда ўз ва ўзлашган қатлам элементлари.
8. Ўзбек космонимикаси, зоонимикаси, гидронимикаси, этнонимикаси, идеонимикаси кабиларнинг ривожланиш босқичлари.
9. Ўзбек ономастикаси масалаларини лицей, коллежлар ва умумтаълим мактабларида ўрганиш муаммолари ва бошқалар.

Кейинги йилларда мамлакатимизда ономастиканинг назарий ва амалий муаммоларини ўрганишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Масалан, республикадаги ҳар бир вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари олдида топонимик объектларга ном қўйишни мувофиқлаштириш бўйича махсус комиссиялар иш юритмоқда. Бу комиссиялар ўша ҳудуддаги топонимик объектларга қўйилган номларни замон талабларига кўра янгилаш бўйича қатор ишларни амалга оширмоқда. Масалан, проф.И.Сувонкулов Самарқанд шаҳри кўчаларининг янги номлари талқини ҳақида “Тарихимизнинг ўчмас саҳифалари” деб номланган асар яратган эди. Худди шундай иш Қарши шаҳри бўйича ҳам амалга оширилган.

Назорат саволлари:

1. “Ономастика” термини ва унинг мазмуни.
2. Ономастика фани ва унинг таркибий қисмлари ҳақида.
3. Ономастика (номшунослик) фанининг назарий ва амалий масалалари.
4. “Ўзбек ономастикаси масалалари” танланма фанининг предмети, мақсади ва асосий баҳс мавзулари.

2-маъруза

ТИЛШУНОСЛИКДА АТОҚЛИ ОТЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

Таянч сўз ва иборалар: атоқли ном (от), турдош от, атоқли отлар алоҳида тил бирлиги, атоқли отларнинг ўзига хослиги муаммоси, атоқли отлар ҳақидаги мантиқий йўналиш, сўз-белгилар, характерловчи сўзлар, мужассамланувчи номлар, мужассамланмовчи номлар, А.Гардинер ва унинг “Атоқли отлар назарияси” асари, идеал атоқли отлар, десигнатли атоқли отлар, А.Гродзинский ва унинг “Атоқли отларнинг умумий назариясидан очерк” асари.

Тилдаги атоқли ном (от)ларнинг хилма-хил хусусиятлари жуда қадимги даврлардан буён турли соҳа олимларининг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Масалан, қадимги юнон олимлари Аристотел, Демокрит, Гераклитнинг асарларида ҳам атоқли отларнинг хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган эди. Жумладан, Аристотель “Поэтика” асарида отни нутқ бўлакларидан бири деб ҳисоблайди ва унга қуйидагича таъриф беради: “От мураккаб, маъно англатувчи, замонни билдирмайдиган, қисмлари ўз-ўзидан маъно англатмайдиган сўздир”⁶. Эрамизгача 1-асрда яшаган Юлий Поллукс “Ономастик” номли атоқли отларга изоҳ берувчи луғат яратган. Стоиклар, жумладан Хрисипп атоқли отларни алоҳида тил бирлиги, сўзлар гуруҳи деб тасниф қилган эди. Уйғониш даврида ва ўрта асрларда (Т.Гоббс, Дж.Локк, Г.Лейбниц) ҳамда бутун XIX аср давомида (Дж.Милль, Х.Джозеф ва бошқалар) атоқли отлар, уларнинг тил луғавий қатламидаги ўрни масаласига доир мунозара давом этди. Бу соҳада энг муҳим масала атоқли отлар қандай маъно билдиришини аниқлашдан иборат эди. XVIII-XIX асрлар давомида бу муаммо фақат тилшунослар томонидан эмас, файласуфлар, мантиқ олимлари томонидан ҳам ўрганилган. Бу муаммони ўрганишга йирик инглиз мантиқшунос олими Джон Стюарт Милль (1806-1873) жуда кўп куч сарфлади. Унинг талқинича, атоқли отлар маъно билдирмайди, улар ўзига хос белгилар, ёрликлар сифатида предметни билишга, уни бошқа предметлардан фарқлашга ёрдам беради. Бирор предмет, кишининг номи (атоқли от) ўша предмет ёки шахс тавсифи учун тўла асос бўлолмайди. Ўз фикрларини ривожлантириб, Дж.Милль сўзларни икки гуруҳга ажратади: а) сўз-белгилар, б) характерловчи (коннотацияловчи) сўзлар. Коннотацияловчи сўзлар атоқли отлардан кейин вужудга келган⁷.

Яна бир инглиз мантиқшуноси Х.Джозеф атоқли отлар ҳақида Дж.Миллга қарама-қарши фикрларни билдирган эди. Унинг фикрича атоқли отлар турдош отларга нисбатан кенгроқ ва кўпроқ маънога эгадир. Масалан, “Паликур (киши исми, афсонавий Энейнинг ҳамроҳи, йўлдоши) эътибордан четда қолди” гапи “Инсон эътибордан четда қолди” гапидан анча мазмунлироқдир.

XX асрда атоқли отлар ҳақидаги мантиқий йўналишни машҳур инглиз файласуфи ва мантиқшуноси Бертран Рассел (1872-1970) янада

⁶ Аристотель. Поэтика (поэзия санъати ҳақида). Русчадан М.Маҳмудов, У.Тўйчиевлар таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 41.

⁷ Бу ҳақда қаранг: Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 56-58.

ривожлантирди. Унинг фикрича, маълум маконда ва замонда атоқли отлар ёрдамида ифодаланувчи маъно турдош отларга нисбатан аниқроқ, илмийроқ характерга эгадир. Бу жиҳатдан атоқли отлар *бу, ўша, ана шу, ана бу* сингари кўрсатиш олмошларига жуда яқин туради⁸.

Дания тилшуноси Пауль Кристоферсен атоқли отлар билан турдош отлар орасидаги фарқни уларнинг биринчиси аниқ, конкрет маънони, кейингиси эса мавҳум маънони ифодалашида кўради. Атоқли отлар индивиднинг, шахснинг бевосита исми, номи бўлса, турдош отлар билвосита номлардир. Турдош отлар дастлаб бутун бир гуруҳ, тўда номини билдиради, кейинчалик бу ном конкретлашади.

Инглиз тилшуноси Алан Гардинернинг “Атоқли отлар назарияси” (1954) номли асари ономастика фанини янги босқичга кўтарди. Дж.Миллнинг атоқли отларни маъно йўқлиги ҳақидаги фикрини ривожлантириб А.Гардинер атоқли отлар ўзига хос номлар бўлиб, предмет, воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, конкрет тасаввурлар йиғиндисини ўзида ифода этади. Бу жиҳатдан атоқли отлар икки бўлинади: а) мужассамланувчи, тимсол бўла олувчи (воплощенный) атоқли отлар ва б) мужассамланмовчи, тимсол бўла олмовчи атоқли отлар. Масалан, *Вильям Шекспир, Темза дарёси* каби атоқли отлар мужассамланувчи атоқли отлар гуруҳига киради, чунки улар маълум бир шахс (бу ўринда буюк драматург) ва географик объект (бу ўринда дарё) ҳақида умумий, яхлит тасаввур беради. Агар биз оддийгина қилиб Вильям десак, бу мужассамланмовчи, киши исми ҳақида умумий тасаввур берувчи атоқли отни билдиради. Тарихий нуқтаи назардан мужассамланувчи атоқли отлар олдинроқ, аввалроқ вужудга келган. Масалан, *Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур* каби антропонимлар бу назарияга кўра мужассамланувчи атоқли отлар гуруҳига киради, чунки улар мамлакатимиз давлатчилиги тарихи, маданиятида жуда катта ўрин тутган машҳур шахслар ҳақидаги тимсолларни ўзида мужассамлаштиради. Ота-оналар ўз болаларини ана шундай машҳур шахсларга ўхшашини орзу қилиб қўйган *Темур, Темурбек, Улуғбек, Алишер, Бобур* каби антропонимлар эса мужассамланмовчи атоқли отлар сирасига мансубдир.

Таниқли тилшунос М.И.Стеблин-Каменский қадимги исланд адабиёти материаллари асосида ономастик лексикани мужассамланиш нуқтаи назаридан ўрганар экан, исланд адабиётида қўлланган ономастик лексикада умуман “мужассамланиш” ҳодисаси бўлмаганлигини қайд қилади. Унинг фикрича, ҳар қандай атоқли от муайян денотатни, маънони ифодалаб келган⁹.

Ўз вақтида Т.Гоббс томонидан ишлаб чиқилган атоқли отларнинг “мужассамланиш” хусусияти ҳақидаги таълимот кейинчалик Г.Лейбниц томонидан янада такомиллаштирилган эди. Немис файласуф олими

⁸ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 58-59.

⁹ Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландская топономастика как материал к истории имени собственного // Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. – Л.: Наука, 1974. – С. 105-106.

Г.Лейбниц фикрича, атоқли отларда конкрет ва мавҳум тафаккур элементлари ифодаланган бўлади. Олимнинг бу фикри атоқли отларни тилда (мулоқотнинг белгили элементлари тизимида) ва нутқда (бу элементларнинг коммуникатив нуктаи назардан қўлланишида) олиб қараш нуктаи назаридан аҳамиятлидир¹⁰. Ана шундай қарашлар туфайли тилшуносликда атоқли отларга абстракт-мантиқий ва конкрет-тарихий нуктаи назардан ёндошув вужудга келди.

Ўз вақтида Дж.Милль томонидан асосланган атоқли отларда ҳеч қандай маъно элементи йўқ, деган илмий қараш кейинчалик В.Брёндаль, Э.Бойссенсом, Л.Ельмслев каби таниқли тилшунос олимлар томонидан ривожлантирилди. Натижада айрим олимлар, жумладан дания тилшуноси Кнуд Тоггебу атоқли отлар (жумладан, олмошлар ҳам) семантик мазмунга эга бўлмаганлиги учун ўзаро синонимлардир. Шунга кўра якка индивид, шахс бир неча исмга, бир неча шахслар эса бир умумий исмга эга бўлиши мумкин (адашлар, фамилиядошлар: *Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ботир Зокиров, Эркин Юсупов* каби биз билмаган, биз учун нотаниш бошқа шахслар ҳам бор).

Бу фикрга тескари қарашлар ҳам мавжуд, яъни атоқли отлар, сўз бўлгани учун худди турдош отлар каби хилма-хил хусусиятларга эгадир. Бундай қараш ўз вақтида файласуф-стоиклар томонидан асосланган эди, кейинчалик XIX асрда Х.Джозеф, Дж.Милль, XX асрда О.Есперсен каби олимлар томонидан ривожлантирилди. Масалан, дания олими О.Есперсеннинг таъкидлашича, “атоқли отлар турдош отларга нисбатан кўпроқ хусусиятларга эгадир. Атоқли отлар ўзида жуда кўплаб белги-хусусиятларни коннотация қилади”¹¹.

XX асрнинг 60-70-йилларида таниқли рус тилшуноси А.В.Суперанская атоқли отларнинг тилшуносликда (айниқса, чет эл тилшунослигида) ўрганилиш тарихи билан махсус шуғулланди ҳамда «Атоқли отларнинг умумий назарияси» номли йирик тадқиқотини эълон қилди¹². Шундан кейин В.А.Никоновнинг “Исм ва жамият” (1974), В.А.Карпенконинг “Атоқли ва турдош отларни фарқлашнинг назарий асослари” (1975), А.Д.Зверевнинг “Атоқли ва турдош отлар ҳақида” (1976), И.И.Коваликнинг “Украин тилида атоқли ва турдош отлар” (1977) номли асарлари эълон қилинди, “Атоқли ва турдош отлар” номли алоҳида илмий тўплам нашр этилди (1978). Таниқли олим А.А.Реформатский ўз вақтида атоқли ва турдош отларни қуйидагича фарқлашни таклиф этган эди: атоқли отлар биринчи навбатда номинатив функцияга эга, яъни муайян предметларни, нарсаларни алоҳида номлаш учун хизмат қилади, турдош отлар эса семасиологик, яъни ифодаловчи функцияни бажаради,

¹⁰ Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М.: Высшая школа, 1979. – С. 21-23.

¹¹ Есперсен О. Философия грамматики. – М.: 1958. – С. 71-72.

¹² Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

яъни улар предмет, воқеа-ҳодисаларни номлаш билан бирга улар ҳақидаги тушунчани ҳам билдиради¹³

Бу муаммо ҳозирги кунга қадар тилшуносларни, файласуфларни ва бошқа фан вакиллари қизиқтириб келмоқда. Масалан, 1978 йилда Краков шаҳрида ўтказилган XIII халқаро Ономастик конгресс “Турдош отлар ва атоқли отлар” муаммосига бағишланган эди. 1984 йилда Лейпциг шаҳрида ўтказилган ХУ халқаро Ономастик конгресс эса атоқли отларни социолингвистик йўналишда ўрганиш муаммоларини муҳокама қилган эди¹⁴.

1973 йилда тил фалсафаси бўйича йирик мутахассис Евгений Гродзинскийнинг “Атоқли отлар умумий назариясидан очерк” номли монографияси эълон қилинади. Бу ишда Е.Гродзинский атоқли отларни қуйидаги уч гуруҳга ажратади: а) бир десигнатли (десигнат – сўз орқали ифодаланувчи предмет, ифодаланувчи денотат) ёки идеал атоқли отлар; б) кўп десигнатли атоқли отлар; в) бўш, ёки десигнатга эга бўлмаган атоқли отлар (мавжуд бўлмаган предметлар, мифологик тасаввурларнинг атоқли отлари).

Дж.Милль ва унинг тарафдорлари томонидан олға сурилган атоқли отларда маъно ва коннотация ифодаланмаслиги ҳақидаги назарияга муносабат билдириб, Е.Гродзинский атоқли отлар ҳам бирор предмет, воқеа-ҳодиса ҳақида маъно билдиради, десигнатга эга бўлади, деган фикрни асослашга интилади.

Умуман олганда, тилшуносликда атоқли отларнинг умумназарий муаммоларини тадқиқ этиш соҳасида ечимини кутаётган муаммолар жуда кўп. Бу эса келгусида ономастикага доир тадқиқотларни янада кучайтиришни талаб қилади.

Назорат саволлари

1. Антик даврда атоқли отларнинг ўрганилиши ҳақида.
2. Атоқли отларни ўрганишга доир Дж.Милль, Х.Джозеф, Г.Лейбниц каби олимларнинг қарашлари.
3. Атоқли ва турдош отларнинг умумий ҳамда фарқли белгиларига доир илмий қарашлар.
4. А.В.Суперанская, В.А.Никонов, Ю.А.Карпенко каби олимларнинг атоқли отларга доир илмий қарашлари.

3-мәъруза **ЎЗБЕК ОНОМАСТИКАСИ МУАММОЛАРИНИНГ** **ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН**

¹³ Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 1967. – С. 29-30; 57-62.

¹⁴ Агеева Р.А., Бахиян К.В. Социолингвистический аспект имени собственного (К ХУ Международному конгрессу по ономастике, 13-17 августа 1984 г., Лейпциг). – М.: Наука, 1984. – С. 5-12.

Таянч сўз ва иборалар: ономастика, номишунослик, антропонимика, топонимика, этнонимика, тарихий ономастика, регионал (ҳудудий) ономастика, ономастик лексикография, “гапирувчи” номлар, бадий ономастика, “Ўзбекистон ономастикаси” мавзuidaги илмий анжуманлар.

Ўзбек ономастикаси ёки номишунослиги ўтган асрнинг 60-70-йилларида алоҳида илмий йўналиш сифатида юзага келди. Ўзбек номишунослиги ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб энг ривожланган соҳалардан бирига айланди. Айниқса, бу соҳанинг антропонимика, топонимика, этнонимика каби бир қатор соҳаларида жуда баракали ишлар амалга оширилди. Масалан, ўзбек исмлари (антропонимлари) материаллари атрофлича тўпланди, тўртта номзодлик диссертацияси (Э.Бегматов – 1965, Ғ.Сатторов – 1990, С.Раҳимов – 1998, Р.Худойбергенов - 2007) ҳимоя қилинди, Э.Бегматовнинг “Киши номлари имлоси” (1970), “Ўзбек исмлари имлоси” (1972), “Ўзбек исмлари” (1991), “Ўзбек исмлари маъноси” (1998; 2004; 2010), “Исм чиройи” (1994) номли китоблари нашр этилди.

Бу даврда ўзбек топонимикаси бўйича олиб борилган ишларнинг самараси салмоқли бўлди. Шу кунга қадар ўзбек топонимикаси бўйича 20 дан ортиқ номзодлик, учта докторлик (З.Дўсимов, С.Қораев, Т.Эназаров) иши ҳимоя қилинди. Ўзбек топонимикаси бўйича ҳимоя қилинган номзодлик ишлари Қашқадарё вилояти (Т.Нафасов, Т.Эназаров, О.Бегимов), Сурхондарё вилояти (Ё.Хўжамбердиев, Х.Холмўминов), Самарқанд вилояти (Т.Раҳматов, Н.Бегалиев, А.Туробов, С.Бўриев), Сирдарё вилояти (Н.Мингбоев), Тошкент вилояти (М.Н.Рамазонова), Бухоро вилояти (С.Найимов, А.Аслонов), Навоий вилояти (Ў.Орипов), Жиззах вилояти (А.Зокиров), Фарғона вилояти (Н.Охунов, С.Губаева, Ж.Латилов), Хоразм вилояти (З.Дўсимов, А.Отажонова, М.Тиллаева), Шимолий ўзбек шевалари топонимияси (Л.Каримова), Тошкент шаҳри (Ш.Қодинова) топонимияси бўйича ёзилган эди.

Ўзбек топонимикаси муаммолари Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов каби олимларнинг ишларида умумий тарзда ҳам таҳлил қилинган.

Ўзбек тарихий топонимикаси ва антропонимикаси бўйича мамлакатимизда айрим ишлар қилинган. Масалан, академик Б.Аҳмедов, академик А.Муҳаммаджоновнинг айрим тарихий топонимлар этимологиясига доир кузатишлари¹⁵, Ш.Қамолитдиннинг Ўрта Осиёдаги қадимги туркий топонимияга оид ишлари диққатга сазовор¹⁶. Н.Ҳусановнинг ХУ аср ёзма ёдгорликларидаги антропонимларга,

¹⁵ Муҳаммаджонов А. “Турон” геоними ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. № 2. – Б. 12-16; Муҳаммаджонов А. Самарқанднинг тарихий топонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. № 4. – Б. 37-42; Муҳаммаджонов А. Марғилон-Марғиён номининг маъноси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. № 5. – Б. 39-42; Муҳаммаджонов А. Фарғона номининг маъносига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. № 6. – Б. 7-12; Муҳаммаджонов А. “Қува” ёки “Қубо” топоними ва “Қубод” атамасининг этимологик асослари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. № 3. – Б. 41-46 ва бошқалар.

¹⁶ Қамолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: «Шарк», 2006. – 192 с.

Ш.Ёкубов ва Б.Бафоевларнинг Алишер Навоий ономастикасига, М.Турдибековнинг Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асари ономастикасига, И.Худойназаровнинг ўзбек фольклори ономастикасига бағишланган тадқиқотлари ўзбек номшунослигида муҳим аҳамият касб этади¹⁷.

Ўзбек номшунослари олиб борган кенг кўламли тадқиқотлар кейинги йилларда ўзбек тилшунослиги соҳасини бир қатор монографиялар (С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Л.Каримова, А.Туробов, Н.Охунов, Н.Бегалиев, Т.Эназаров, Н.Хусанов, С.Каримов, С.Бўриев), рисоалар (С.Қораев, Э.Бегматов, Н.Охунов, Т.Нафасов, Т.Эназаров, Б.Қиличев), изоҳли луғатлар (С.Қораев, Э.Бегматов, З.Дўсимов, Х.Эгамов, Б.Ўринбоев, Т.Нафасов, В.Нафасова, О.Ҳолиқов) ҳамда кўп сонли илмий ҳамда илмий-оммабоп мақолалар (С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов ва бошқалар) билан бойитди¹⁸. Бу соҳада, айниқса, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, Н.Охунов, Н.Хусанов, Т.Эназаров, Х.Дониёров, А.Отажонова, Б.Ўринбоев каби олимларнинг ҳиссаси каттадир.

Ўзбек номшунослигининг тараққиётида ономастикага оид республикамизда ўтказилган илмий-назарий анжуманларнинг ўрни каттадир. Масалан, 1974 йилда Бухоро шаҳрида “Ўрта Осиё ономастикасининг долзарб муаммолари” мавзуида бутуниттифоқ илмий анжуман ўтказилган эди. Бу анжуманда жуда кўплаб таниқли олимлар қатори Самарқанд шаҳридан Л.И.Ройзензон, Ҳ.Бердиёров, Р.Қўнғуровлар иштирок этган эдилар. Ҳ.Бердиёров Б.Йўлдошев билан ҳамкорликда бу анжуманда «Ўзбек тилида фразеологизмлар таркибида атоқли отларнинг қўлланилиши», Р.Қўнғуров эса “Муштум” сатирик журналида окказионал маъноли атоқли отлар” мавзуида маърузалар қилган эдилар. Худди шу йиллари СамДУда “Ономастика масалалари” номи билан бир неча илмий тўплам нашр этилган¹⁹, бу соҳада илмий-тадқиқотлар кўлами анча кенгайган эди. Масалан, худди шу йиллари СамДУ олимлари поэтик ономастика ёки ономастик услубият масалалари билан махсус шуғуллана бошладилар. Таниқли адабиётшунос олим Э.Б.Магазанникнинг “Ономапоэтика ёки адабиётда гапирувчи номлар” номли йирик монографияси Тошкентда нашр этилган эди²⁰. Бу олимнинг шогирди Ю.Пўлатов эса шу соҳада изланишлар олиб бориб, бадиий матндаги номлар таржимасига доир қизиқарли рисола яратган эди. Кейинчалик И.Мирзаев бадиий таржимада киши исмлари ва географик номларнинг берилишига доир айрим кузатиш ишлари олиб борди.

¹⁷ Бундай асарлар рўйхати ҳақида қаранг: **Бегматов Э., Улуқов Н.** Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич (XIX аср охиридан – 2008 йилгача эълон қилинган ишлар олинган). – Наманган, 2008. – 168 б.

¹⁸ Бундай ишлар рўйхати қуйидаги ишда келтирилган: **Бегматов Э., Улуқов Н.** Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич (XIX аср охиридан – 2008 йилгача эълон қилинган ишлар олинган). – Наманган, 2008. – Б. 8-164.

¹⁹ Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск I. – Самарканд: издание СамГУ, 1971. – 150 с.; Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск II. – Самарканд: издание СамГУ, 1975. – 95 с.;

Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск III. – Самарканд: издание СамГУ, 1976. – 170 с.

²⁰ **Магазаник Э.Б.** Ономапоэтика или «говорящие имена» в литературе. – Ташкент: Фан, 1978. – 148 с.

XX асрнинг 80-90-йилларида Жиззах (1985), Гулистон (1987), Қарши (1989), Навоий (1993; 1998) шаҳарларида “Ўзбекистон ономастикаси” деб номланган бутуниттифок ва республика илмий-назарий ҳамда илмий-амалий анжуманлари ўтказилган, уларнинг материаллари алоҳида тўпламлар сифатида нашр этилган эди. Худди шу йиллардан бошлаб ЎзМУ, ТошДПУ, СамДУ, ҚаршиДУ, БухДУ каби олий ўқув юртларида “Номшунослик масалалари”, “Ўзбекистон топонимикаси”, “Ўзбекистон ономастикаси”, “Ўзбек тили ономастикаси” муаммоларига бағишланган махсус курслар, ихтисослик семинарлари ўқиладиган бўлди.

Ўзбек номшунослигида мавжуд бўлган ишларнинг аксариятида исмлар, қисман лақаб ва тахаллуслар, микротопоним ва макротопонимлар, этнонимлар таҳлил қилинган, холос.

Лекин ўзбек тилидаги атоқли отларнинг баъзи типлари шу кунга қадар деярли ўрганилган эмас ёки кам таҳлил қилинган. Бундай масалалар қаторига космонимлар (астронимлар), мифонимлар, ктематонимлар, агнонимлар, некронимлар, геонимлар, гемеронимлар, документонимлар, оронимлар, патронимлар, переитонимлар, хромонимлар, геортонимлар, спелеонимлар фитонимлар, эккезионимлар, эргонимлар, хрематонимлар, бадий ономастика, ономастик услубият, лақаб ва тахаллуслар, атоқли отларнинг имлоси, ономастик бирликларнинг амалий транскрипцияси ва транслитерацияси, номшуносликнинг амалий ва назарий муаммолари, жумладан ономастик лексикография муаммолари киради.

Назорат саволлари:

1. Ўзбек ономастикаси (глімшунослиги) соҳасининг шаклланиши ҳақида умумий тушунча.
2. Ўзбек антропонимикаси бўйича амалга оширилган ишлар ҳақида.
3. Ўзбек топонимикаси бўйича амалга оширилган ишлар ҳақида.
4. “Ўзбекистон ономастикаси” мавзуида ўтказилган илмий анжуманлар ва уларнинг ўзбек номшунослиги тараққиётидаги аҳамияти.
5. Ўзбек номшунослигининг келгусида тадқиқ этилиши лозим бўлган долзарб муаммолари.

4-маъруза

ОНОМАСТИК КЎЛАМ ТУШУНЧАСИ ҲАҚИДА

Таянч иборалар: ономастика, ономастик бирлик, кўлам, майдон, топонимик кўлам, тилнинг ономастик фонди, ономастик кўлам, супер ономастик кўлам, микро ономастик кўлам, макро ономастик кўлам, кўламча, ўзбек ономастик кўлами, ўзбек топонимик кўлами.

Маълумки, бизни ўраб олган борлиқ, моддий олам ниҳоятда мураккаб, бой, серқирра, ранг-баранг бўлиб, уни ташкил қилган нарса ва ҳодисалар моҳияти, ҳолати, шакли, кўриниши ва вазифасига кўра бир-биридан фарқланади. “*Турдош от*” термини билан юритилувчи сўзлар мана шу хусусиятлардан бир қисминигина, от категориясиги кирувчиларнигина ифодалашга хизмат қилади. Кишилар ўзлари яшаб турган ҳудуддаги дарёлар, кўллар, булоқларни ва уларни ташкил этувчи ҳар бир дарё, ҳар бир кўл, ҳар бир булоқни бир-биридан фарқлаш учун уларни алоҳида-алоҳида номлар билан атаган. Масалан: *Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Нил, Ойкўл, Байкал кўли, Тошбулоқ, Қўтирбулоқ, Маржонбулоқ, Зирабулоқ* кабилар. Бундан кўринадик, атоқли отлар нарса ва ҳодисаларни, объектларни яққалаб, доналаб аташ зарурияти туфайли юзага келади. Бундай зарурият бўлмаганда эса кишилар мулоқот жараёнида уларга берилган умумий номдан фойдаланиш билан кифояланишади. Масалан: *Мамлакатимизда дарёлар кўп. Бизнинг вилоятимизда кўллар, булоқлар анчагина бор* каби.

Шуни унутмаслик зарурки, инсоният тафаккурининг гултожи унинг умумлаштириш қобилиятидир. Агар шундай умумлаштириш қобилияти бўлмаганда, ҳар қандай тил миллион, миллиардлаб сўзлардан, грамматик воситалардан иборат супермураккаб ва тушунарсиз ҳодисага айланарди. Демак, нарса ва ҳодисаларга яққалаб, доналаб атоқли от билан номлаш ўзига хос зарурий эҳтиёж ва қонуният натижаси саналади.

Тилшуносликда атоқли отларга нисбатан турдош отлар анча мукамал ва атрофлича ўрганилган. Атоқли отларга нисбатан бундай муносабат қуйидаги сабаблар билан боғлиқ:

а) атоқли отлар турдош отлар каби луғавий маънога эга эмас, тушунча ифодаламайди, деб тушуниш ҳамда атоқли отни тўлақонли сўз эмас, балки рамзий, шартли белги деб ҳисоблаш;

б) атоқли отнинг тил бирлиги сифатидаги ўрнини, нутқдаги функционал хусусиятини етарли баҳоламай олмаслик;

в) тилдаги атоқли отларнинг барча кўринишлари етарли ва тўлиқ ўрганилмаганлиги;

г) атоқли от материалларининг кам тадқиқ қилиниб, муносиб равишда илмий баҳоланмаганлиги;

д) атоқли отларни тадқиқ этишнинг мураккаблиги, унинг бир қатор фанлар (тарих, география, этнография, археология кабилар) билан боғлиқлиги;

е) атоқли отларни тадқиқ қилишнинг назарий асослари фанда етарли равишда белгиланмаганлиги ва бошқалар.

Маълум бир тилдаги атоқли отларнинг барча мавжуд типлари ва ҳажмини аниқлаб олиш, ўша тилдаги атоқли отлар доирасини, улар тарқалган ономастик майдонни билиб олишга кўмаклашади. Бу муаммо ономастикага оид тадқиқотларда “ономастик кўлам” (ономастическое пространство) номи билан юритилади. Дастлаб ономастикага оид илмий

адабиётларда бу термин “топонимик кўлам” (топонимическое пространство) сифатида В.Н.Топоров томонидан қўлланган эди²¹. Кейинчалик А.В.Суперанская ўз ишларида “ономастик кўлам”, “топонимик кўлам” терминларидан кенг фойдаланди²². А.В.Суперанская ўз ишида “ономастик кўлам” атамасининг ономастика илми учун жуда қулайлигини “топонимик кўлам” мисолида қуйидагича изоҳлайди: “Бу термин (яъни “топонимическое пространство” термини – Б.Й.) номлар ва номланган объектларнинг маълум маконда жойлашиши, яъни уларнинг бир-биридан алоҳида ҳолда мавжуд бўлиши ва бу уларнинг ер юзи, шунингдек, ундан ташқарида эканлигини кўзда тутиши жиҳатидан ҳам қулайдир”²³. Бундан кўринадики, “ономастик кўлам” дейилганда бирор конкрет тилдаги атоқли отларнинг умумий мажмуи, йиғиндиси тушунилади. А.В.Суперанскаянинг фикрига кўра, “ономастик кўлам бу муайян бир халқ тилида реал мавжуд ҳамда тахминий ва хаёлий объектларни номлаш учун қўлланадиган атоқли отлар йиғиндисидир”²⁴.

Агар биз ана шу таърифдан келиб чиқиб, ўзбек ономастикасига мурожаат қиладиган бўлсак, ўзбек тилининг ономастик кўламини шу тилдаги барча атоқли от типлари, кўринишларининг мажмуи ташкил қилади²⁵.

“Ономастик кўлам” тушунчаси тор ва кенг маъноларга эга. Негаки, ҳар бир тилнинг ономастик кўламини ташкил қилувчи кичик кўламлар ва кўламчалар мавжуд. Шу сабабли олимлар тилнинг умумий ономастик кўламини с у п е р к ў л а м (энг катта кўлам) деб номламоқдалар²⁶. Шундан келиб чиқиб, ўзбек тили ономастикасининг (суперкўламнинг) қуйидаги кўламларини чизмада ифодалаш мумкин:

Ўзбек тилининг ономастик кўлами

Суперкўлам (энг йирик кўлам)

Ўзбек тилидаги барча атоқли
отлар мажмуи

Макрокўлам (йирик кўлам) антропонимия, топонимия, зоонимия	Микрокўлам (кичик кўлам) ойконим, комоним, агрооним ва бошқ.	Бошқа тип кўламчалар: астионим, агорооним ва б.
↑		

Конкрет ономастик
бирликлар: *Турсунбой*,

²¹ Топоров В.Н. Из области теоретической топонимистики // Вопросы языкознания. 1962. № 6. – С. 3-4.

²² Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 141.

²³ Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С. 8.

²⁴ Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С. 9.

²⁵ Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 3. – Б. 20.

²⁶ Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 3. – Б. 20.

*Дилором, Қарши,
Сирдарё, Қорабоз кабилар.*

Ономастик кўламнинг юқорида келтирилган таснифи шартли характерга эга. Чунки тилнинг ономастик тизимини ташкил этадиган турли тип атоқли отларнинг ўзаро алоқалари ҳам, уларни ифода этувчи жараёнлар ҳам кўп қиррали ва мураккабдир. Масалан, конкрет ономастик бирликларнинг ҳар бири (масалан: *Жиззах, Самарқанд, Иштихон* – ойконим; *Оқдарё, Зарафшон, Қорасув* – гидроним, *Азимбек, Беҳзод, Гулбаҳор* – антропоним, *Чўлпон, Зухал* – космоним кабилар) тилнинг супер ономастик кўлами билан уни ташкил этувчи атоқли от типини сифатида бевосита боғланади ҳамда унинг таркибига киради. Шу билан бирга бу бирликлар супер ономастик кўлам билан бирга ўзи мансуб бўлган макро ва микро ономастик кўламлавр орқали ҳам боғланади, негаки бу кичик кўламлар моҳиятан супер ономастик кўламга мансубдир.

Ҳар қандай тилнинг ономастик тизими, жумладан ўзбек тилининг ҳам ономастик тизими миқдоран ғоят кўп қиррали, ҳажман улкан, номинатив-функционал хусусиятига кўра ўзаро фарқланувчи, шу билан бирга, бир-бири билан муайян боғлиқлик хусусиятига эгадир. Тилнинг лексик бойлигини конкрет луғавий бирликлар ташкил этганидек, тилнинг ономастик фондини ономастик лексика таркибига кирувчи конкрет атоқли отлар ташкил этади. Ономастик бирлик дейилганда аслида конкрет атоқли от назарда тутилади.

Озарбайжон олими А.Гурбанов озарбайжон тилининг ономастик бирликлар (“воҳидлар”)и қаторига антропонимлар, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, зоонимлар, космонимлар, ктематонимларни киритган эди²⁷. Ҳатто А.Гурбанов ономастик бирликлар тилнинг мустақил бирлиги бўлгани учун, уларни ўрганувчи ономастика (ёки ономастика) ҳам худди лексикология, семасиология каби тилшуносликнинг мустақил соҳаси деб ҳисоблаган эди²⁸. Ономастик бирликда қуйидаги учта хусусият намоён бўлади: а) “ономастик бирлик” термини бирор якка атоқли отни ифодалаб келади: *Муҳаббат* (исм), *Гўзал* (исм), *Данғара* (топоним), *Бешкент* (топоним), *Муштарий* (юлдуз номи), “*Муштум*” (журнал номи, идеоним) кабилар; б) ономастик бирлик номинатив-функционал хусусиятига кўра бирор гуруҳга бирлашувчи номлар мажмуини ифодалайди: топонимлар, зоонимлар, космонимлар, урбонимлар каби; в) ономастик бирлик ономастика доирасида умуман атоқли от тушунчасини англатади.

Умуман, ономастик бирликларни белгилаш, тадқиқ қилиш даражаси миллий тиллар тилшунослигида ҳар хил савиядадир. Шуни аниқ намоён қилиш мақсадида Э.Бегматов, Я.Авлоқулов ўз ономастик кўлам ҳақидаги иккинчи мақолаларида 47 та ономастик бирлик номининг 27 муаллиф ва

²⁷ Гурбанов А. Озарбайжон ономастикаси. – Боку, 1986 (озарбайжон тилида). – Б. 34.

²⁸ Гурбанов А. Ҳозирги озарбайжон адабий тили. – Боку, 1985 (озарбайжон тилида). – Б. 245-272.

илмий тўпламда қандай қайд қилинганлигини кўрсатиш мақсадида иккита жадвал келтирганлар²⁹. Мана шу жадвалда кўрсатилган 22 та ономастик макроқўлам материаллари ўзбек тили мисолида маълум даражада ўрганилган, холос³⁰. Лекин ономастик кўламларнинг аксарияти ўзбек тилида ихчам ва яхлит термин сифатида ўз номига эга эмас. Бу масалаларни тадқиқ этиш ўзбек номшунослиги олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

Бундан кўринадикки, ўзбек тилининг ономастик кўлами ниҳоятда мураккаб ва кенг ҳажмли тушунча саналади. Ўзбек тилидаги барча макроқўлам, микроқўлам ва кўламчаларга кирувчи атоқли от материалларини синчиклаб тўплаш, уларнинг номинатив, мотивацион, функционал хусусиятларини тадқиқ қилиш ўзбек номшунослигининг долзарб муаммоларидан биридир. Бундай кенг кўламли тадқиқот ономастика соҳаси учун фақат назарий эмас, балки улкан амалий аҳамият касб этади. Чунки бундай илмий ишнинг натижалари тилимиз луғат бойлигининг ғоят мураккаб ва серқирралигини намойиш қилади, табиий-жуғрофий объектларни номлаш ишини илмий асосларда олиб боришга яқиндан ёрдам беради, ўзбек халқи тарихи, маданияти, маънавияти ҳамда тилининг теран илдизларини чуқурроқ англаб етишимиз учун бой материал манбаи бўлиб хизмат қилади.

Назорат саволлари:

1. “Ономастик кўлам” ва “ономастик майдон” тушунчалари ҳамда уларнинг моҳияти..
2. “Ономастик кўлам” ҳақидаги В.Н.Топоров, А.В.Суперанская каби олимларнинг илмий-назарий қарашлари.
3. Э.Бегматов, Я.Авлоқуловларнинг Ўзбек тили ономастикасининг макроқўлами таркиби” номли мақоласи (Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. № 5. – Б. 33-39) ҳақида.
4. Э.Бегматов, Я.Авлоқуловларнинг Ўзбек ономастикасининг микроқўлами” номли мақоласи (Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, № 1. – Б. 55-60) ҳақида.
5. Ўзбек номшунослигида ҳозирча кам ўрганилган микро ономастик кўлам, ономастик кўламчалар ҳақида тушунча.

5-маъруза

ОНОМАСТИК ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ ҲАҚИДА

Таянч сўз ва иборалар: метод, усул, йўналиш, методология, ономастика тараққиётининг уч босқичи, ономастик тадқиқотларнинг тасвирий методи, ономастик тадқиқотларнинг тарихий методи, ономастик универсалиялар, ономастик тадқиқотларнинг қиёсий-

²⁹ Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ўзбек тили ономастикасининг макроқўлами таркиби // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 5. – Б. 35-36.

³⁰ Бу ҳақда қаранг: Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ўзбек ономастикасининг микроқўлами // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. № 1. – Б. 55-60.

чоғиштирма методи, ономастик тадқиқотларнинг ареал методи, ономастик тадқиқотларда семиотик метод, ономастик тадқиқотларда стилистик метод, ономастик тадқиқотларнинг лингвopsихологик методи, ономастик тадқиқотларда статистик методнинг ўрни.

Умуман, жаҳон ономастикаси ҳам, жумладан туркий ономастика ҳам ўз тараққиёти давомида қуйидаги уч босқични босиб ўтган:

а) ономастик материални оддий қайд қилиш даври ёки ноилмий давр. ХIХ асргача барча фанлар сингари ономастика фани ҳам қиёсий-тарихий метод шакллангунга қадар бўлган давр худди шундай хусусиятга эга эди. Масалан, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий каби алломаларнинг асарларида жой номларини, киши исмларини оддий қайд қилиш ҳоллари кўзга ташланади. Жумладан, “Девону луғотит турк” бўйича тузилган индекс-луғат материалларига қараганда, Маҳмуд Кошғарий асарида *Абу Бакр, Бадруқ, Барман, Барсган, Табду, Таҳмурас* каби киши исмлари (антропонимлар), *араб, алқа, арамут, афшар, оғуз, башғирт, басмил, барсман, тухси, тубут, тат, салғур, рус, чумул, қарлуқ, уйғур* каби халқ, уруғ, қабила номлари (этнонимлар), *Эртуч, Балу, Барман, Марв, Сулм, Талас, Ташканд, Удун, Қифчақ* каби шаҳар ва қишлоқ номлари (топонимлар), *Эртиш, Фират, Қаз суви, Ҳинд, Этил* каби денгиз, кўл, дарё, сой номлари (гидронимлар), *Эран туз, Бақир соқум, Йикар* каби планета, юлдуз ва фасл номлари (космонимлар) сингари ономастик бирликлар қўлланган³¹.

Худди шундай бой ономастик материал Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абулғози Баҳодирхон асарларида ҳам қўлланган. Масалан, Б.Бафоев ва Ш.Ёқубовнинг кузатишлари шуни кўрсатадики, Алишер Навоий асарларида икки мингдан ортиқ ономастик бирликлар қўлланган³². “Бобурнома”да 1406 та киши исми (антропоним), 1100 дан ортиқ жой номи (топоним), 277 та қавм-қабила ва насл-насаб номи (этноним), 414 та ҳайвон ва ўсимликлар номи, 40 та китоб ва рисола номи (библионим) тилга олинган³³. М.Турдибековнинг ҳисоб-китобларига қараганда, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асарида 1357 та атоқли от мавжуд. Шулардан 880 таси антропонимлар, 286 таси топонимлар, 118 таси этнонимлар, 51 таси гидронимлар, 22 таси эса оронимлардир³⁴. Умуман, ўзбек тарихий ономастикаси соҳасида ўз тадқиқотчиларини кутаётган муаммолар ҳам анчагина бор³⁵;

³¹ Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Ғ.Абдурахмонов, С.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 387-405.

³² Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983.- Б. 37-44; Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. НДА. – Тошкент, 1994. – Б. 3-20.

³³ Холманова З. “Бобурнома” лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 19-21.

³⁴ Турдибеков М.Т. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси. НДА. – Тошкент, 2001. – Б. 9.

³⁵ Бегматов Э., Хусанов Н., Ёқубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992. № 5-6. – Б. 21-27.

б) ономастикасининг фан сифатида шаклланиш даври. Бу фаннинг илдизлари Европа ва рус тилшунослигида XIX аср охири ва XX аср бошларида пайдо бўлган. А.Х.Востоков, А.И.Соболевский, А.А.Шахматов, М.Фасмер, С.К.Кузнецов, П.Л.Маштакова каби олимларнинг асарларида рус тилидаги ономастик материални тўплаш ва таҳлил қилиш ҳақидаги дастлабки маълумотлар келтирилган эди;

в) илмий ёки соф ономастик давр. Бу давр XX асрнинг 20-йилларидан ҳозирги кунгача бўлган муддатни ўз ичига олади. Бу даврда ономастик материал тилнинг лексик, фонетик, морфологик ва бошқа сатҳ бирликлари сингари алоҳида тўпланиб, хилма-хил йўналишларда тадқиқ этиладиган бўлди. Лекин тилнинг ономастик материали кўпинча лексик материал таркибида таҳлил қилинди. Географик номларни ўрганиш билан шуғулланувчи тилшунослар, тарихчилар ва географларнинг ўзаро баҳслари, мулоқотлари туфайли топонимика алоҳида, мустақил фан сифатида талқин этилди. Масалан, таниқли топонимист олим Э.М.Мурзаев топонимикани лингвистик, тарихий ва географик таҳлил методларидан фойдаланувчи мустақил фан деб ҳисоблайди. Таниқли тилшунос олим Б.В.Горнунгнинг фикрича, атоқли отлар ҳар бир тил луғат составининг таркибий қисми саналади ҳамда тилшунослик соҳаларидан бири бўлган лексикологиянинг ўрганиш объектидир. Шу сабабли тилшуносларни топонимларни тил материали сифатида ўрганишдан маҳрум этиш, чеклаш мумкин эмас. Шу билан бирга топонимик материалнинг хусусиятларини ўрганишга тарихчининг ҳам, географнинг ҳам, этнографнинг ҳам ҳаққи бор.

Ҳозирги замон номшунослиги материалистик диалектиканинг қонун ва категорияларига таяниб иш кўради ҳамда ономастик материал таҳлилида қуйидаги методлардан фойдаланиб иш кўради: тасвирий метод, тарихий метод, қиёсий-чоғиштира метод, ареал метод, семиотик метод, стилистик метод, лингвопсихологик метод, статистик метод қабилар. Баъзан ономастик материални ўрганишда бу методларнинг бир нечтасидан бирданига фойдаланилади. Қуйида ана шу методларнинг айримлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Тасвирий метод. Маълумки, тасвирий метод барча ижтимоий-тарихий ва табиий фанларда кенг қўлланилади³⁶. Шунга кўра бу метод бошқа методлар орасида қўлланиш кўлами жиҳатидан энг юқори ўринда туради. Бу методдан фойдаланишнинг дастлабки босқичида материал тўпланади, каталоглар (карточкалар)га туширилади ҳамда улар системалаштирилади. Бу эса ономастик материалнинг турли қирраларини сезиш, билиш учун катта имкон беради. Масалан, топонимларни тасвирий метод асосида ўрганишда тоғ, қир, адир номлари, қишлоқ, шаҳар, кўча, маҳалла, гузар номлари рўйхати асос қилиб олинади. Худди шунингдек, дарё, кўл, булоқ, ариқ, канал, сой номлари рўйхати гидронимларни

³⁶ Бушуй Т.Г., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 101-109.

тасвирий метод билан ўрганишда катта ёрдам беради. Ана шу рўйхатлар материали асосида кейинчалик ономастик бирлик (топоним, гидроним каби)ларнинг луғатлари тузилади. Масалан, Г.П.Смолицкаянинг “Ока бассейни гидронимлари” (1976), Стефан Илчевнинг “Болгар исм ва фамилияларининг луғати” (1969), Э.Бегматовнинг “Ўзбек исмлари маъноси” (2007: 2010) кабилар шулар жумласидандир.

Ономастик бирликларни ўрганишнинг тасвирий методи бошқа методлар каби тарихий жиҳатдан ўзгарувчан характерга эгадир. Бу метод ўз қўлланиш доирасини, таҳлилга тортилган материал кўламини тилшунослик илмининг ютуқлари билан боғлиқ ҳолда ўзгартириб, кенгайтириб боради.

Тарихий метод. Ҳар қандай фанда илмий таҳлилнинг асосий тамойилларидан бири тарихийликдир. Ономастик материал таҳлилида тарихийлик тамойили жуда муҳим аҳамият касб этади. Чунки ономастик материалда халқнинг ўтмиш тарихи, этнографияси, археологияси илдизларини сезиш қийин эмас. Шунинг учун ономастик материални тарихий-этнографик нуқтаи назардан ўрганишга биринчи навбатда тарихчилар қизиқиш билдирганлар.

Ономастик бирликларга тарихий нуқтаи назардан ёндошув тарихий, археологик ва этнографик маълумотларни, фактларни ономастика доирасига кенг татбиқ этишга олиб келди. Шу билан бирга ономастик лексика тарихий аспект (қиёсий-тарихий ва тарихий-қиёсий йўналишлар) да кенг ўрганилди.

Ономастикага лингво-тарихий методни қўллашда А.М.Селишев, А.И.Попов, В.А.Никонов, Б.А.Серебренников, В.Н.Топоров, О.Н.Трубачев, Ю.А.Карпенко каби рус олимларининг, В.Георгиев, В.Ташицкий, С.Роспонт, Ф.Безглай сингари чет эллик олимларнинг хизмати катта бўлди.

Ономастик бирликлар тарихий нуқтаи назардан ўрганилганда қуйидаги икки йўналишга амал қилинади: а) ономастик материалнинг тарихий ҳолатидан ҳозирги кўринишигача бўлган ўзгаришларни аниқлаш усули (перспектив таҳлил усули); б) ономастик материалнинг ҳозирги ҳолатидан унинг тарихий ҳолатигача бўлган тарихий ривожланиш жараёнини аниқлаш (ретроспектив таҳлил усули). Ҳар икки таҳлил йўналишидан ҳам асосий мақсад ономастик бирликларнинг ривожланиш, ўзгариш жараёнларини аниқлашдан иборатдир.

Ономаст-топонимистлар тўпланган материални тарихий метод билан ўрганганда лисоний (этник) стратиграфия (лотинча: stratum – “қатлам” ва юнонча: grapho – “ёзаман” сўзларидан)ни аниқлашга интиладилар. Бундай таҳлиллардан мақсад ономастик бирликларнинг энг қадимги ўз ва ўзлашган қатламларини аниқлаш, унинг таркибидаги ўзгаришлар силсиласини аниқлашдир. Жумладан, антропонимларнинг этимологияси, унинг маъносини изоҳлаш, шунга доир турли хил қарашларни келтириб, уларга муносабат билдириш ана шундай изланишлар самараси саналади.

Кейинги йилларда олимлар топоним ва антропонимлардаги ички (лисоний-структур) ва ташқи (экстралингвистик) ўзгаришлар тарихини ўрганишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Биринчи тип ўзгаришда ономастик бирликларнинг лисоний тарихи, эволюцияси аниқланади, иккинчисида эса у ёки бу ономастик бирликларда давр руҳининг акси инобатга олинади (масалан: *БАМ, ДнепроГЭС, XXII партсъезд, Коминтерн, Комсомол* каби аббревиатураларда собиқ тоталитар тузум аксини сезиш қийин эмас).

Қиёсий-чоғиштирма метод. Ономастик бирликлар қўлланиш хусусиятига кўра худудлараро фарқли томонларга эга. Ана шундай фарқлар қиёсий-чоғиштирма метод ёрдамида аниқланади. Қиёсий таҳлил учун ҳар қандай ономастик бирликлар (топонимлар, гидронимлар, урбонимлар, ойконимлар, одонимлар, антропонимлар ва бошқалар) танлаб олинади ҳамда улар орасидаги умумий ва фарқли ҳолатлар белгиланади. Масалан, ўзбек антропонимлари орасида умумтуркий қатлам билан бирга форсча-тожикча, арабча, сўғдча, мўғулча, хитойча сўзлар ҳам мавжуд, уларни аниқлаш учун тадқиқотчи турли тилларга оид луғатларга, тарихий-этимологик манбаларга мурожаат қилади. Худди шундай ҳолатни топоним, гидроним каби бошқа ономастик бирликларда ҳам учратиш мумкин. Проф.Т.Нафасовнинг фикрича, *Шаҳрисабз* – форсча-тожикча изофа. Маъноси яшил шаҳар, боғ-роғлари кўп шаҳар. Ёки француз тилидан рус тилига, рус тилидан ўзбек тилига ўтган *вокзал* сўзи XX асрнинг 80-йиллари охирида *шоҳбекат* деб таржима қилинадиган бўлди. *Вокзал* деганда асосан темир йўл вокзали тушунилади. Темир йўл ёки автошоҳбекат атрофидаги маҳаллалар кейинчалик *Шоҳбекат* деб номланди³⁷. ФХДЁ идораларидаги янги туғилганларга берилган исмлар рўйхатларини қиёсий-чоғиштирма метод асосида ўрганиб, исм қўйишдаги умумий ва фарқли ҳолатларни аниқлаш мумкин. Масалан, 1971-1975 йиллардаги ана шундай рўйхатларни қиёслаб, Гродно вилоятида белоруслар ва русларнинг исм қўйишдаги умумий белгилари аниқланган. Бундай умумийлик 35 % ўғил болалар исмларида, 27 % қиз болаларнинг исмларида учрайди. Худди шундай қиёслашлар орқали антропонимлар ривожига тарихий эволюцияни ҳам аниқлаш мумкин³⁸. Номшуносликда қиёсий-чоғиштирма тадқиқотлар синхрон ва диахрон аспектларда олиб борилади. Бундай кузатишлар соф лингвистик, лингвосоциологик (*Гулчехра Шодиевна – Гулчехра Шоди қизи; Аҳмаджон Турдиқулович – Аҳмаджон Турдиевич* каби), психологик (*Айша – Айше – Ойша – Ойшабону – Ойшахон – Ойшабека – Ойшабиби; Кумушой – Кумушбиби – Кумушихон – Кумуш* каби), этномаданий (масалан, *Бўри, Тулки, Болта, Теша, Ўроқ* каби

³⁷ Нафасов Т., Турсунов Ш. Қарши шаҳри маҳалла ва кўчалари. –Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Б. 112-115.

³⁸ Бестужев-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М.: Наука, 1970. – С. 25.

исмлар ҳозир деярлик қўйилмайди). Шу асосда тиллар орасидаги ономастик универсалияларни аниқлаш имконияти вужудга келади³⁹.

Ареал метод. Номшуносликда ареал метод асосида маълум бир ажратиб олинган ҳудуддаги ономастик бирликлар бирма-бир, биринкетинликда талқин қилинади, таҳлил натижаларига кўра ономастик бирликларнинг ҳудуддаги тарқалиш чегараси хариталар ёрдамида белгиланади. Масалан, *Иштихон, Молгузар, Оқсой, Мисит, Дўрмон, Навбаҳор, Шейхлар // Шайхлар* сингари топонимларни талқин қилишда ареал методнинг далиллари муҳим аҳамият касб этади.

Семиотик метод. Бу методда сўзлар – ономастик бирликлар асосий роль ўйнамайди, балки улар ифодаладиган ишора ва белгилар етакчи вазифа бажаради. Масалан, *Қирққиз тоғи, Яккатоғ, Яккабоғ, Учтепа, Тўрткўл, Тўртайғир, Беширик, Олтиўғил, Олтиарик, Мингўрик* каби топонимлар таркибидаги сон компонент (*қирқ, якка, уч, тўрт, беш, олти, минг* каби) бу топонимик объектларнинг номланишида миқдор тушунчаси етакчи эканлигини кўрсатишга хизмат қилади.

Стилистик метод. Бу метод ёрдамида бадиий ва публицистик матнларда қўлланган ономастик бирликларнинг услубий талқини бериш, уларнинг матндаги функционал хусусиятини аниқлаш мумкин бўлади. Масалан, Э.Қиличев шу метод ёрдамида Садриддин Айний асарларида топонимлар ва антропонимларнинг услубий хусусиятларини ўрганган эди⁴⁰. Лақабларнинг бадиий матндаги айрим услубий хусусиятларини аниқлаш бўйича ҳам кузатиш ишлари олиб борилган⁴¹. Лекин келгусида бадиий ва публицистик матнларда қўлланган ономастик бирликларни стилистик методда таҳлил қилишнинг аниқ мезонлари ишлаб чиқиши лозим.

Лингвопсихологик метод. Бу методни И.А.Бодуэн де Куртене, Н.В.Крушевский каби олимлар ўз вақтида тил бирликларини ассоциатив эксперимент (тажриба) методи асосида ўрганиш деб баҳолаган эдилар. Ҳатто кейинчалик машҳур психоллингвист олим А.А.Леонтьев раҳбарлигида рус тилининг ассоциатив меъёрлари луғати ҳам яратилган эди⁴². Лингвоассоциатив методга кўра ономастик бирликлар таҳлилида ҳам тилшуносликка оид, ҳам психологияга оид хусусиятлар инобатга олинади. Масалан, *Тошкент, Тошқудуқ, Тошлоқ, Тошкўприк, Тошлисой, Тошрабат* каби ономастик бирликлар (топонимлар) тилга олинганда кишининг хаёлига унинг биринчи компоненти “тош” билан алоқадор тасаввурлар келади. Шу асосда *Тошкент* топонимининг келиб чиқишини “*тош*” элементи билан боғлаб изоҳланган тадқиқотлар ҳам бор⁴³. Бу эса

³⁹ Суперанская А.В. Ономастические универсалии // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 348-356.

⁴⁰ Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 61-69.

⁴¹ Ёўлдошев Б., Ражабова К. Матн тилшунослиги. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2011. – Б. 34-41.

⁴² Словарь ассоциативных норм русского языка. Под редакцией А.А.Леонтьева. – М.: Наука, 1977.

⁴³ Бу ҳақда қаранг: Қораев С. Тошкент топонимлари. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 13; Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 53-59 ва бошқалар.

фақат лингвопсихологик вазият натижасида чиқарилган бир томонлама хулосадир. Лекин аслида *Тошкент* топоними ҳосилдор ерли, хирмон жойли ҳудуд маъносидаги *Чош* (*Чоч*), *Шош* шаклларидаги фонетик ўзгаришларга учраган *Чош* сўзидан юзага келган⁴⁴. Айрим антропонимларнинг маъносини изоҳлашда ҳам лингвопсихологик метод ва халқнинг урф-одати, этнографиясидаги анъаналар ёрдам беради. Масалан, *Бўригул* – онаси қорнида йиғлаб туғилган қиз боланинг исми; *Бобомурод* – ёшлар унаштирилгандан кейин турли сабабларга кўра тўй кечиктирилиб, тўйдан кейинроқ қизнинг ўз уйида (яъни бобо уйида) туғилган боланинг исми. Ёки *Ҳолида*, *Холбозор*, *Холбуви*, *Холлибиби*, *Холмирза*, *Холмоной*, *Холмурод*, *Холлибека*, *Холлибахт*, *Холкелди* каби исмлар баданида холи бор ёки холи кўп болаларга қўйиладиган исмлар. Бундай болаларнинг исми кўпинча иккита бўлади: *Холида* // *Салима*, *Холбозор* // *Самариддин*, *Холбуви* // *Аноргул* каби⁴⁵.

Статистик метод. Бу метод ёрдамида ўрганилган ономастик бирликларнинг қўлланиш даражасини, статистикасини аниқлаш мумкин. Ҳозирги вақтда номшуносликда бирор мавзу ёки ономастик объект танланганда ўша объектда қўлланилган атоқли номларнинг умумий миқдори, статистикаси аниқланади, шундан кейин асосий илмий кузатиш ишлари олиб борилади.

Назорат саволлари:

1. Ономастик бирликларни таҳлил қилиш методлари ва методлогияси ҳақида умумий тушунча.
2. Ономастика тараққиётининг уч даври, уларнинг бир-бири билан ўзаро алоқадорлиги.
3. Номшуносликда қўлланиладиган тасвирий метод ҳақида тушунча.
4. Номшуносликда қўлланиладиган тарихий ва қиёсий-чоғиштира методларнинг хусусиятлари.
5. Ономастик универсалиялар ва уларни аниқлаш йўллари.
6. Номшуносликда қўлланиладиган ареал метод, семиотик метод ва стилистик методнинг ўзига хос хусусиятлари.
7. Номшуносликка оид тадқиқотларда лингвопсихологик метод ва статистик методнинг ўрни.

6-маъруза

ЎЗБЕК АНТРОПОНИМИКАСИ ВА УНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: антропоним, антропонимика, антропонимия, исм, лақаб, фамилия, тахаллус, ота-исм, регионал

⁴⁴ Қаранг: **Эназаров Т.Ж.** Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. ДДА. – Тошкент, 2006. – Б. 26-29.

⁴⁵ Бу ҳақда қаранг: **Бегматов Э.** Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент, 2010. – Б. 466-468.

антропонимия, антропонимик лугат, патроним, антропонимик универсалия, антропонимик тизим, антропонимик ареал.

Маълумки, *антропоним* (юнонча: *antropos* - *антропос* + *опома-атоқли от*) – киши атоқли оти (исм, фамилия, лақаб, тахаллус, патроним ва бошқалар). Атоқли от типларидан бири⁴⁶. Маълум бир тилда мавжуд бўлган барча киши атоқли отлари мажмуи, фонди *антропонимия* деб юритилади. Антропонимика ёки исмшунослик эса ономастика (номшунослик)нинг киши атоқли отлари (антропонимлар)нинг пайдо бўлиши, ривож ва вазифавий хусусиятларини ўрганувчи бўлиmdir.

Ўзбек антропонимларини илмий асосда тўплаш ва ўрганиш ишлари XIX аср охири-XX аср бошларида бошланган эди. Дастлаб Е.Т.Смирнов (1899), кейинчалик Н.С.Ликошин (1916) ва бошқа рус география жамияти Туркистон бўлимининг аъзолари (В.Ф.Ошанин, А.Самойлович кабилар) ўзбекча исмларни тўплаш ва уларни русча транслитерацияда ифодалаш масалалари билан шуғулланганлар. Н.Остроумов (1910), А.Самойлович (1911), С.Ольденбург (1928), В.Я.Наливкин, М.Наливкина (1897) кабиларнинг ишларида ўзбекча исмлар ва лақабларнинг этимологияси, этнографиясига оид айрим масалалар ўрганилган эди. Н.С.Малицкий эса Тошкент шаҳридаги маҳаллий аҳоли исмлари, урф-одати масалалари билан шуғулланган (1928). С.Иброҳимов, М.Раҳмонлар эса ўзбекча исмлар ва фамилияларнинг имлосига доир кузатишлар олиб борганлар (1935).

Ўзбекча исмларнинг лисоний хусусиятларини илмий жиҳатдан ўрганиш 1960 йиллардан бошланган. Худди шу даврда Д.Абдурахмонов (1960), Ў.Носиров (1965), Ф.Абдуллаев (1960, 1961), М.Шамсиева (1962), А.Ишаев (1961), Х.Дониёров (1960) каби олимларнинг ўзбек антропонимикасига доир айрим илмий ва илмий-оммабоп мақолалари эълон қилинган эди.

Ўзбек антропонимикасининг асосчиси, ҳеч шубҳасиз, Э.А.Бегматов саналади. У 1962-1965 йиллар давомида ўзбек антропонимияси бўйича жуда бой материал тўплади ва антропонимларнинг лингвистик, экстралингвистик хусусиятлари, исмлар, лақаблар, тахаллуслар, фамилиялар, отаисмларнинг лексикаси, структураси, грамматик хусусиятлари бўйича қатор салмоқли мақолалар эълон қилди. Шу асосда бу олим 1965 йилда “Ўзбек тили антропонимикаси” деган мавзуда номзодлик ишини ҳимоя қилган эди⁴⁷. Шундан кейин Э.Бегматовнинг исмшуносликка оид “Номлар ва одамлар” (1966), “Киши номлари имлоси” (1970), “Ўзбек исмлари имлоси” (1972), «Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции» (1981), “Ўзбек исмлари” (1992, 2000, 2007), “Исм чиройи” (1994) каби жуда кўплаб асарлари нашр этилган.

⁴⁶ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли лугати. – Наманган, 2006. – Б. 13.

⁴⁷ Бегматов Э.А. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. –Ташкент, 1965.– 28 с.

Ўзбек антропонимларининг семантикаси ва этимологияси масалаларини Я.Менажиев, Х.Азаматов, Д.Абдурахмонов ва Э.Бегматовлар “Исмингизнинг маъноси нима?” номли рисоласида амалий жиҳатдан ҳал этишга интилдилар. Ўзбекча исмларнинг русча ёзилиши, имлоси муаммоларига бағишланган С.Иброҳимов (1961, 1967), Н.Маматов (1958), Ф.Камолов, Р.Жуманиёзов, Я.Пинхасов, Т.Мирзаев, Э.Бегматов (1962) каби олимларнинг мақолалари матбуот саҳифаларида эълон қилинган эди. Э.Бегматовнинг “Киши номлари имлоси” (Тошкент, 1970), “Ўзбек исмлари имлоси” (Тошкент, 1972), «Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции» (Ташкент, 1981) каби асарлари исмшуносликнинг ана шундай амалий масалаларига бағишланганлиги билан эътиборлидир.

XX асрнинг 70-йилларида ўзбек номшунослиги мустақил соҳа сифатида шаклланиши билан унинг таркибидаги антропонимика (исмшунослик)ка оид тадқиқотлар кўлами ҳам кенгайди. Шу даврдан бошлаб ўзбек антропонимияси хилма-хил йўналишда ўрганиладиган бўлди. Масалан, Г.Ф.Благова (1963, 1970), А.С.Толстова (1961), Қ.Каримов (1962, 1967), Э.Бегматов (1984, 1985) каби олимларнинг тадқиқотлари тарихий ёзма ёдгорликларда қўлланилган антропонимлар таҳлиliga бағишланган бўлса, Э.Бегматов (1981, 1984), Р.Қўнғуров (1964, 1966), А.Жумаев (1985), Ғ.Сатторов (1985) сингари олимларнинг илмий кузатишлари антропонимларнинг ясалиши, ўзлашма антропонимлар структураси, исмларнинг грамматик ва семантик хусусиятлари таҳлиliga оид эди.

Мамлакатимизда бажарилган номшуносликка оид ишларнинг айримлари антропосистемаларнинг қўлланилиш хусусиятлари, антропонимик серияларнинг ҳудудларда тарқалиш частотасини аниқлашга бағишланган эди. Бу жиҳатдан Л.И.Ройзензон, Э.Б.Магазаник (1971), Л.И.Ройзензон, А.Исаев (1971), Л.И.Ройзензон, А.Бобоҳўжаев (1978), Р.Раҳимов (1978), Т.С.Ерохина, М.Н.Рамазонова (1978), В.Б.Сузанович (1978), В.А.Никонов (1967, 1973, 1977) каби олимларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш лозим. Э.Бегматов (1972), В.А.Никонов (1972), Л.В.Данилова (1976) каби олимларнинг изланишлари эса ўзбек антропонимларида жинс тушунчасининг ифодаланиш усуллари (поляризация) таҳлиliga бағишланган эди.

Антропонимларнинг услубий хусусиятлари Х.Дониёров (1965), Х.Дониёров, Б.Йўлдошев (1985), Б.Йўлдошев, Х.Усмонов (1985), Э.Қиличев (1978; 1982), У.Қосимов (1980; 1995) сингари олимларнинг илмий ишларида ўрганилган эди. Ўзбек тилшунослигида киши исмлари, айниқса фольклор асарларида қўлланган антропонимлар социолингвистик ва функционал-семантик йўналишда тадқиқ этилган ишлар пайдо бўлди. Бу ўринда Д.Абдурахмонов, Ҳ.Бектемиров (1967), С.Йўлдошева (1974, 1975), Б.Файзуллаев, С.Турсунов (1985), А.Ишаев (1973), И.Худойназаров (1998) каби олимларнинг илмий изланишлари алоҳида ажралиб туради.

Кейинчалик И.Худойназаров фольклор антропонимиясига доир номзодлик ишини ҳам ҳимоя қилди⁴⁸.

Ўзбек диалектал антропонимиясини ўрганиш бўйича ўзбек номшунослигида дастлабки қадамлар ташланди. Бу ўринда Ҳ.Дониёров (1960, 1975, 1979)нинг ишларини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу билан бирга О.Мадраҳимов, Ф.Абдуллаев, З.Дўсимовлар Хоразм шевалари, А.Ишаев, Й.Иброҳимов каби олимлар Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари антропонимиясини тадқиқ этишга оид қатор ишларни амалга оширганлар. Ўзбек антропонимлари орасидаги ўзлашма қатлам, ундаги форсча-арабча, русча исмлар таҳлили Э.Бегматов (1965, 1986, 1994), С.И.Зинин (1972), Н.А.Шаропов (1985) сингари олимларнинг илмий ишларида ўз аксини топган. Ўзбек тилидаги лақабларнинг ўзига хос функционал-лисоний хусусиятларига бағишлаб Э.Бегматов (1965), Э.Қиличев (1982), Й.Иброҳимов (1986), Б.Йўлдошев (2010) каби олимлар илмий мақолалар эълон қилганлар. Ўзбек антропонимик тизимининг таркибий қисми бўлган тахаллуслар, уларнинг қўлланиш хусусиятлари, турлари, матн таркибидаги вазифаси каби масалаларга оид Б.Қориев (1966, 1967), Ё.Исҳоқов (1968)ларнинг илмий мақолалари яратилган⁴⁹. Кейинчалик бу муаммога бағишлаб Т.Қораев, Р.Воҳидовларнинг рисоалари эълон қилинди⁵⁰.

Ўзбек антропонимикаси бўйича олиб борилган тадқиқотлар XX асрнинг 80-йилларига келиб, унинг таркибида туркий қатламни ўрганишга эътибор берилди. Масалан, Ғ.Сатторов “Ўзбек исмларининг туркий қатлами” мавзуида номзодлик ишини ҳимоя қилди⁵¹. Бу олимнинг шу мавзуга доир бир неча мақолалари ҳам эълон қилинди. Бу ишларда қуйидаги ҳаққоний хулосаларга келинган:

“Ўзбек антропонимиясининг миллий ўзига хослигини икки лисоний материал таъминлайди. Булар: туб туркий номлар ва ўзбекча исмлардир. Миллий-лисоний руҳ, айниқса ўзбекча номларни ижод қилишда ёрқин намоён бўлади.

Туб туркий қатламга мансуб номларнинг аксарияти апеллатив маъноси аниқ сезилиб турган номлардир. Шунга қарамасдан исмларнинг бу қатламида маъносига кўра уч хил номларни учратиш мумкин: 1) маъноси аниқ сезилиб турувчи номлар; 2) маъноси ҳозирда қоронғилашган исмлар; 3) ўлик маъноли номлар. Аксарият ўзбекча исмлар биринчи ва иккинчи гуруҳга мансубдир.

⁴⁸ **Худойназаров И.И.** Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари (Эргаш Жуманбулбул дostonлари асосида). НДА. –Тошкент, 1998. – 24 б.

⁴⁹ Ўзбек антропонимикасига доир юқорида таъкидланган барча ишлар рўйхати қуйидаги библиографияда келтирилган: **Бегматов Э., Улуков Н.** Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич (XIX аср охиридан – 2008 йилгача эълон қилинган ишлар олинган). – Наманган, 2008. – Б. 96-124.

⁵⁰ **Қораев Т., Воҳидов Р.** Адабий тахаллуслар ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 60 б; **Қораев Т., Воҳидов Р.** Тахаллуслар. – Тошкент: Фан, 1979. – 68 б.

⁵¹ **Сатторов Ғ.Ҳ.** Ўзбек исмларининг туркий қатлами. НДА. – Тошкент, 1990. – 19 б.

Туркий қатламга мансуб номларни лексик-семантик жиҳатдан уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1) исм-бағишловлар; 2) ном-изоҳлар; 3) исм-тилаклар...”. Шунинчалик унинг худди шу мавзуга оид ўқув қўлланмаси нашр эттирган эди⁵². В.У.Махпиров эса “Девону луғатит турк” асаридаги киши исмларига бағишланган номзодлик диссертациясини ҳамойи қилган. Худди шундай кузатишлар ўзбек исмшунослигида ҳам олиб борилган эди.

XX асрнинг 90-йилларига келиб ўзбек антропонимиясида тарихий номшунослик ёки тарихий антропонимия масалалари махсус ўрганилди. Масалан, Ш.Ёкубов “Навоий асарлари ономастикаси” мавзуида номзодлик ишини ҳамойи қилди, ундан олдин Б.Бафоев “Навоий асарлари лексикаси” номи монографиясида Навоий асарларидаги киши исмлари ва географик номларни семантик ва статистик жиҳатдан таҳлил қилган эди.

“Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”нинг 4-томида Алишер Навоий асарларида қўлланган барча киши номлари, географик, астрономик ва бошқа номлар, Алишер Навоий ижодида учраган асар номларининг тўла рўйхати берилган.

Бу даврда бадий асарларда қўлланган антропонимларнинг услубий хусусиятлари, уларнинг таржимаси билан боғлиқ масалалар ҳам ўрганила бошланди. Масалан, Ю.Пўлатовнинг “Бадий асарда номлар таржимаси” номи рисоласи эълон қилинди.

Ўзбек антропонимикасининг яна бир муаммоси поэтик ёки бадий антропонимика масалалари билан боғлиқ. Яъни бадий асарларда қўлланган киши исмлари, умуман, атоқли отлар фақат номинатив функцияни эмас, балки бир қанча функционал-услубий хусусиятларни ифодалашга хизмат қилади. Мана шу масала кейинчалик ўзбек антропонимикасида махсус ўрганилди. Масалан, СамДУда Э.Б.Магазаник шу мавзуда номзодлик диссертациясини ҳамойи қилди, кейинчалик монография нашр эттирди. Бу ишда антропонимларнинг лингвистик категория сифатидаги табиати, ономастика ва унинг рус адабиётшунослигида ўрганилиш даражаси масалалари ўрганилган. Олим ўз тадқиқотида бадий асарларда қўлланган антропонимларни жуда кенг контекстда олиб қарайди, бадий асар сюжети, конфликтини намоён этишда киши исмларининг ўрни масаласини асосли ёритади. Масалан, олимнинг талқинига кўра, А.С.Пушкин асарларида қаҳрамон фамилияси билан исми ўзаро фонетик жиҳатдан оҳангдошлик хусусиятига эга: *Ев-ген-ий* *О-нег-ин* каби. Худдий шундай фонетик оҳангдошлик М.Ю.Лермонтов қаҳрамонларининг фамилияси ва исмига ҳам хосдир: *ЕвгЕНий* *АрбЕНин* каби.

⁵² Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Учебное пособие. – Уфа: Изд. Башкирского университета, 1982. – 72 с.

Мустақиллик йилларида ўзбек антропонимикасига оид тадқиқотлар доираси яна ҳам кенгайди. Масалан, С.Раҳимов Хоразм воҳаси мисолида минтақавий (регионал) антропонимия масалаларига доир кузатиш ишлари олиб борди, шу асосда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Н.Ҳусанов ХУ аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятларини тадқиқ этиб, икки қисмдан иборат монография яратди ва шу мавзуда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. М.Тиллаева Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқини “Авесто” асари ономастикаси билан қиёсий йўналишда олиб бориб, яхши натижаларга эришди. Олиманинг хулосасига кўра, “Авесто”да учрайдиган киши номлари нафақат бутун эроний, балки туркий, сомий халқлар антропонимикасига таъсир қилган. Шунинг учун бугунги ўзбек исмлари орасида *Жамиш*, *Исфандиёр* каби бир қанча авестовий антропонимлар ёки “Авесто” таъсирида юзага келган киши номларини учратамиз.

Кўринадики, ўзбек антропонимикасининг эришган ютуқлари жуда салмоқли, лекин бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган ишлар, қатор муаммолар ҳам бор:

1. Ўзбек исмларининг имло луғати, изоҳли луғати, ўқув луғатини тайёрлаш ва уларни ҳозирги замон талабларига кўра нашр этириш лозим.

2. Ўзбек антропонимлари таркибида ўзлашма қатламни, энг қадимги суғдий, мўғул, уйғур, ҳинд, форс-тожик, араб ва рус байналминал қатламларни махсус ўрганиш талаб қилинади ва ҳоказо.

Назорат саволлари:

1. Ўзбек антропонимларининг ХIХ аср охири – ХХ аср бошларида ўрганилиши.

2. Э.А.Бегматов ўзбек антропонимикасининг асосчиси сифатида.

3. Ўзбек тарихий антропонимияси бўйича амалга оширилган тадқиқотлар ҳақида.

4. Ўзбек минтақавий антропонимияси ва уни ўрганиш ҳақида.

5. Ономапoeтика, бадий матнда “гапирувчи номлар” таржимаси муаммоларининг ўрганилиши.

6. Ўзбек антропонимларининг вариантдорлик кўринишлари, уларни ўрганиш масалалари.

7-маъруза

ЎЗБЕК ТОПОНИМИКАСИ ВА УНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: *топоним, топонимика, топонимия, топоасос, топонимик тизим, апеллятив, этнотопоним, антропоним, топонимлар мотивацияси, топонимик объект, топонимик ясалма, топонимик харита, топонимлашув жараёни, топонимлар этимологияси,*

топотеонимлар, топотермин, топоформант, топонимик қонуниятлар, ойконим, топонимик комиссия.

Маълумки, ономастик бирликлар орасида энг кўп ўрганилгани топонимлардир. Топонимлар асосан апеллятивлар асосида ҳосил бўлади. *Апеллятив* лотинча *appellativum* – *турдош* *от* сўзидан олинган бўлиб, атоқли отга қарама-қарши қўйилувчи, атоқли от яшаш учун лисоний база бўлувчи турдош *от* ва бошқа тил лексемаларидир.

Топонимларда халқнинг ўтмиши, урф-одатлари, бошидан кечирган турли хил сиёсий-ижтимоий, этномаданий жараёнлар ўз аксини топган бўлади. Шунга биноан топонимия муайян тил луғат бойлигининг муҳим таркибий қисми, ўтмиш воқеалари даракчиси саналади.

Ўзбек топонимикасини илмий жиҳатдан ўрганиш XX асрнинг 60-йилларида бошланган. Ўтган давр мобайнида ўзбек топонимикасини ўрганиш бўйича жуда салмоқли ишлар амалга оширилди. Бу ишлар орасида таниқли географ олим Х.Ҳасановнинг “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” номли монографияси алоҳида ўрин тутди. Бу асарда географик номлар – топонимларнинг тарихи, уларнинг хилма-хиллиги ва шаклланиш қонуниятлари қисқача баён этилган ҳамда топонимика фани тўғрисида қисқача тушунча берилган. Асарда таъкидланишича, “жой номларига қараб қадимий савдо йўллари, қабила ва тилларнинг тарқалиши, эски қалъа ва манзилларнинг ўринлари, сув ва довонларнинг ҳосиятлари, фойдали қазилмалар, чўлларда қудуқларнинг бор-йўқлиги, жойнинг ўсимлик, ҳайвонот ва иқлимий хусусиятлари, хунар-қасб, тарихий воқеалар, афсона-ривоятлар ва бошқа хил маълумотларни билим оламизки, булар ҳаммаси халқ хўжалиги, маданиятимиз тарихи учун жуда муҳимдир”⁵³. Асарнинг охирида қисқача топонимик луғат (45-58-бетлар) ва тарихий-географик номлар изоҳоти (59-80-бетлар)нинг берилиши унинг илмий-амалий қимматини янада оширган.

Т.Нафасов, С.Қораев, З.Дўсимов, Б.Ўринбоев, Т.Раҳматов, Ж.Латилов, Т.Эназаров, Н.Охунов, С.Найимов каби олимларнинг сайёҳи ҳаракатлари билан Хоразм, Қашқадарё, Бухоро, Сурхондарё, Жиззах, Тошкент, Фарғона, Самарқанд, қолаверса, ватанимизнинг барча ҳудудларидаги топонимлар тўпланди, уларнинг лисоний хусусиятлари, тарихи, этимологиясига оид муҳим илмий кузатишлар амалга оширилди.

Ўзбек топонимиясига оид дастлабки лисоний монографик иш Т.Нафасов томонидан бажарилган эди⁵⁴. Мазкур ишда Қашқадарё вилояти ҳудудидаги топонимларнинг номланиш асослари, этимологияси, уларнинг структурал-грамматик тузилиши ва ясалиши масалалари кенг ва атрофлича тадқиқ этилган эди. Олим кейинчалик фақат Қашқадарё вилояти топонимларини ўрганиш билан қифояланиб қолмай, жанубий Ўзбекистон топонимларининг этнолингвистик таҳлилини амалга оширди, Ўзбекистон

⁵³ Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. - Тошкент: Фан, 1965. – Б. 37.

⁵⁴ Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. - 24 с.

топонимларининг изоҳли луғатини нашр эттирди. Мустақиллик йилларида проф.Т.Нафасов топонимика соҳасида яна ҳам шижоат билан меҳнат қилмоқда, олимнинг “Ўзбек номномаси” (1993), “Ўзбек тили топонимларининг ўқув изоҳли луғати” (2007), “Қарши шаҳри маҳалла ва кўча номлари”(2008), “Қашқадарё кишлоқномаси” (2009), “Чироқчинома” (2010) каби бир қанча йирик тадқиқотлари худди шу йилларда нашр этилди. 2008 йилда проф.Т.Нафасов таваллудининг 70 йиллиги мамлакатимизда кенг нишонланди, ана шу сана муносабати билан ўтказилган илмий анжуманда олимнинг номшунослик соҳасидаги серқирра фаолиятига муносиб баҳо берилган, унинг асарлари библиографияси эълон қилинган эди.

Ўзбекистон ҳудудидаги топонимларнинг тарихий-илмий таҳлилида таниқли географ олим С.Қораевнинг изланишлари ҳам алоҳида ўрин тутди⁵⁵. Бу ишларда Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий ва замонавий топонимлар қиёсий-тарихий йўналишда чуқур таҳлил қилинган. Олимнинг докторлик диссертацияси эса Ўзбекистон ойконимлари таҳлилига бағишланган эди. С.Қораев топонимик луғатлар тузиш, номшуносликка доир илмий-оммабоп рисоалар, мақолалар яратиш соҳасида ҳам ибратли ишларни амалга ошириб келмоқда. Унинг бу соҳадаги серқирра фаолиятига доир маълумотлар қуйидаги ишнинг библиография қисмида мавжуд⁵⁶.

Хоразм воҳаси топонимларининг илмий-лингвистик таҳлилида проф.З.Дўсимовнинг хизмати каттадир. Олимнинг номзодлик ва докторлик диссертациялари, монографияси худди шу мавзуга бағишланган эди. Кейинчалик А.Отажонова Хоразм этнотопонимларининг луғавий асослари, М.Тиллаева эса Хоразм ономастикасининг “Авесто” билан қиёси мавзуларига оид қизиқарли ишларни амалга оширдилар. Ў.Ражабов эса Хоразм воҳаси материаллари асосида топонимик аниқлагич (индикатор) ларнинг функционал-семантик хусусиятларини тадқиқ этишга бағишланган номзодлик ишини ҳимоя қилди⁵⁷.

Шунингдек, Ё.Хўжамбердиев Сурхондарё вилояти, С.Найимов эса Бухоро вилояти топонимларини ўрганиш бўйича самарали ишларни амалга оширдилар. Н.Охуновнинг номзодлик иши эса Қўқон группа туманларининг топонимларини ўрганишга бағишланган эди.

Ўзбек топонимикасида бажарилган айрим тадқиқотлар алоҳида туман ёки шаҳар микротопонимлари тадқиқига бағишланганлиги билан эътиборга молик. Чунки топонимик объект доираси қанчалик тор доирада белгиланса, олинган натижалар, илмий хулосалар шунчалик асосли бўлади. Масалага ана шу нуктаи назардан қараганда Т.Рахматов,

⁵⁵ **Қараев С.** Опыт изучения топонимии Узбекистана. АҚД. – Ташкент, 1969. – 25 с; **Қараев С.К.** Топонимия Узбекистана (социолнгвистический аспект). – Ташкент, Фан, 1991. – 132 с.

⁵⁶ **Қораев С.** Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 223-238.

⁵⁷ **Ражабов Ў.Х.** Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари. НДА. – Тошкент, 2009. – 22 б.

Ж.Латипов, Х.Холмўминов, Ў.Орипов, А.Аслонов, С.Бўриев каби олимларнинг илмий тадқиқотлари эътиборга молик⁵⁸. А.Туробов эса Самарқанд вилояти материаллари мисолида этноним ва этноойконимларнинг лисоний таҳлили билан жиддий шуғулланди⁵⁹. О.Бегимов топонимлардаги ўзлашма қатламни лисоний тадқиқ этишга оид номзодлик ишини ҳимоя қилди⁶⁰. Х.Бўриева эса Тошкент шаҳрининг Х1Х асрнинг охири – XX аср бошларидаги тарихий топонимияси муаммоларини тадқиқ этди⁶¹.

Ўзбекистонда топонимик тадқиқотлар кўламининг кенгайишида серғайрат олим Т.Эназаровнинг ҳам алоҳида улуши бор. Олимнинг номзодлик иши Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг таҳлилига бағишланган бўлса, докторлик диссертацияси топонимларнинг луғавий асослари ва этимологик тадқиқ муаммоларини ўз ичига қамраб олган эди⁶². Мамлакатимизда топонимикага доир монографик тадқиқотлар, рисоалар, ўқув қўлланмалари яратишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу ўринда С.Қораевнинг “Топонимика – жой номлари ҳақидаги фан” (1980), “Тошкент топонимлари” (1991), “Топонимика” (2006), М.Мамедовнинг “Халқ номлари жой номларида” (1981), Л.Каримованинг “Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши” (1982), Э.Бегматовнинг “Жой номлари – маънавият кўзгуси” (1998), Т.Эназаровнинг “Ўзбекистон топонимикаси” номли махсус курсни ўқитиш методикаси” (1999), “Топонимлар этимологик тадқиқининг илмий-назарий ва амалий-усулий асослари” (2001), Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи” (2002), “Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини” (2004), “Номшунослик масалалари” (2010), Н.Охуновнинг “Жойлар ва номлар” (1986), “Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари” (1989), А.Отажонованинг “Хоразм этнотопонимлари” (1997), З.Дўсимов ва М.Тиллаеваларнинг “Жой номларининг сири” (2001), “Топонимика асослари” (2002), А.Туробовнинг “Самарқанд этноним ва этноойконимлари” (2004), Т.Қурбонов, М.Худойбердиеваларнинг “Бадий асарлардаги топонимларнинг лингвистик таҳлили ва изоҳи масалалари” (2006), С.Каримов, С.Бўриевларнинг “Ўзбек топонимикаси тараққиёт

⁵⁸ Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. АКД. – М., 1973. – 28 с; Латипов Дж. Топонимия города Маргелана и его окрестностей. АКД. – Ташкент, 1975. – 26 с; Холмуминов Х. Микротопонимия Байсунского района и его окрестностей. АКД. – Ташкент, 1993. – 24 с; Орипов Ў. Нурота тумани макро ва микротопонимларининг лисоний таҳлили. НДА. – Тошкент, 2003. – 22 б.; Аслонов А.С. Шофиркон тумкани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. НДА. – Тошкент, 2005. – 21 б.; Бўриев С.Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент, 2010. – 23 б.

⁵⁹ Турабов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили. НДА.– Тошкент, 1999. – 22 б.

⁶⁰ Бегимов О.Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашма қатлами. НДА. – Тошкент, 1999. – 27 б.

⁶¹ Бўриева Х.А. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси (Х1Х аср охири – XX аср бошлари). НДА. – Тошкент, 2007. – 25 б.

⁶² Эназаров Т.Ж. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-қийёсий тадқиқи. НДА. – Тошкент, 1993. – 21 б.; Эназаров Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. ДДА. – Тошкент, 2006. – 56 б.

босқичида” (2006), Б.Қиличевнинг “Бухоро вилояти топонимлари” (2008), Н.Бегалиевнинг “Самарқанд топонимияси” (2010) каби бир қатор ишларни алоҳида таъкидлаш лозим.

Умуман олганда, Ўзбекистонда ономастик бирликлар орасида энг кўп ўрганилгани жой номлари – топонимлар бўлиб, келгусида бундай тадқиқотлар янада кенгайтирилиши ва чуқурлаштирилиши лозим. Шу асосда Ўзбекистон топонимларининг харитаси, мукамал кўп томлик изоҳли луғати майдонга келишига мустаҳкам замин ҳозирланади.

Назорат саволлари:

1. Ўзбек топонимикаси ҳақида умумий тушунча.
2. Ўзбек топонимикасининг ўрганилишида С.Қораев, Б.Аҳмедов, Х.Ҳасанов, А.Муҳаммаджонов каби олимларнинг ўрни.
3. Ўзбек топонимикаси тараққиётида Т.Нафасов, З.Дўсимов, Т.Эназаров, Н.Охунов каби олимларнинг ўрни.
4. Ўзбек топонимикаси фани тараққиётининг ҳозирги босқичи.
5. Ўзбек макро ва микротопонимиясини ўрганиш муаммолари ҳақида.

8- маъруза

ЎЗБЕК ГИДРОНИМИКАСИ ВА ЭТНОНИМИКАСИНING АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

***Таянч сўз ва иборалар:** гидроним, гидронимика, гидронимика, гидронимлашув, гидротопоним, гидронимик атлас, гидронимик индикатор, гидронимик асос, этноним, этнонимика, этнонимлашув, этнотермин, этнотопоним, этнонимия, этноойконим, этноформант.*

Гидроним сўзи (юнонча *hudos* – сув + *opota* – атоқли от) сувликдаги ҳар қандай (табiiй ва сунъiiй) объектларнинг атоқли оти, топоним тури маъноларини билдиради. Республикамиз ҳудудида *дарё, сой, ариқ, канал, жилға, ирмоқ, булоқ, шаршара, сардоба* каби сув объектлари жуда кенг тарқалган. Жумладан, Фарғона водийсида 6500 га яқин дарё, сой, жилғалар, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида 120 га яқин сойлар, Қашқадарёда 3120, Сурхондарёда эса 2200 дан ортиқ дарё, сой, жилғалар борлиги аниқланган⁶³. Шу билан бирга ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 53 сув омбори, 41 ГЭС, 1456 насос станцияси, 140 минг км.га яқин зовурлар, 30 минг км.дан кўпроқ ички тармоқ каналлари қурилган, улар 4,3 млн. гектар ер майдонини суғориш учун хизмат қилади⁶⁴. Бу сув объектларининг барчаси ўз атоқли номи – гидронимига эга.

Ўзбек гидронимияси соҳасидаги изланишлар жуда қадимий ва узоқ тарихга эга. Масалан, С.Қораев ўзининг топонимик луғатларида топонимлар билан бирга жуда кўплаб гидронимларнинг ҳам изоҳини

⁶³ Саидов А. Тоғ сойлари – суғориш манбаи. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 14.

⁶⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ўн икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент, 2001. – Б. 698.

келтирган. Х.Ҳасановнинг “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” (1965), “Ер тили” (1977), “Географик номлар сири” (1985) каби бир қанча асарларида гидронимлар изоҳи масаласи ҳам ўрганилган эди. Масалан, олим *Туятортар канали, Тўпаланг дарёси, кўли Хуббон* сингари гидронимларнинг этимологиясига доир қизиқарли далилларни келтиради⁶⁵. Н.Охунов “Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари” номли рисоласида дарё номлари (*Амударё, Сирдарё, Қорадарё, Оқдарё, Зарафшон* каби), сув омборлари номлари (*Каттақўрғон сув омбори, Чорвоқ сув омбори* каби), канал номлари (*Жанубий Мирзачўл канали, Улугнор канали, Нарпай канали, Логон канали* каби), сой номлари (*Оҳаклисой, Қизилсой, Шўралисой, Чодаксой* каби), кўл номлари (*Орқақўл, Девонкўл, Оқчақўл* каби), булоқ номлари (*Қўтирбулоқ, Қайроқчибулоқ, Бешибулоқ, Оқбулоқ* каби), ариқ номлари (*Жийдаарик, Шўрарик, Чинорарик* каби), қудуқ номлари (*Тошқудуқ, Қизилқудуқ, Отқудуқ* каби), ҳовуз номлари (*Тошҳовуз, Молҳовуз* каби), зовур номлари (*Кўкзовур, Қораёғзовур* каби), тўғон ва қувур номлари (*Қумтўғон, Бешқувур, Тошқувур* каби) сингари гидронимик объектларни тасниф этади ҳамда бундай гидронимларнинг айримларини этимологик жиҳатдан талқин қилади. Масалан, *Булунғур* каналининг номи асосида мўғулча сўз ётади. Яъни *булунғур* сўзининг маъноси *лойқа сув* демакдир. *Арашонбулоқ* гидронимининг биринчи компонентидаги *арашон* сўзи санскритча бўлиб, “*шифобахи, илиқ*” маъноларини билдиради. Шунга кўра *Арашонбулоқ* гидроними “*шифобахи булоқ*”, “*иссиқ булоқ*” маъноларини ифодалайди. *Улугнор* гидронимининг иккинчи қисмида қўлланган “*нор*” сўзи арабча “*наҳр*” (*дарё*) сўзининг маҳаллий аҳоли талаффузидаги фонетик вариантыдир. Шунга кўра *Улугнор* гидроними “*катта канал*” маъносини билдиради. Ёки *Сангзор* дарёси номи тожикча *санг* – *тош* ва ўрин-жой маъносини билдирувчи қўшимчадан таркиб топган бўлиб, “*тошли ер, тошлоқ*” маъносини ифодалайди⁶⁶.

Ўзбек гидронимияси бўйича дастлабки тадқиқот “Самарқанд вилояти гидронимлари” (лисоний таҳлил) деб номланади⁶⁷. Бу номзодлик диссертацияси уч бобдан иборат бўлиб, унинг дастлабки боби “Гидронимик атамалар” таҳлилига бағишланган. Ишнинг кейинги боблари эса Самарқанд вилояти диалект ва шеваларида учровчи гидронимларнинг лексик, семантик, морфологик ва этимологик таҳлилини ўз ичига олади. Н.Бегалиев кейинчалик эълон қилган “Самарқанд топонимияси” номли асарининг алоҳида боби “Гидронимлар – сув номлари демак” деб номланган. Бу асарда *Дарғом ариғи, Жўйи Арзиз, Оби Маишҳад, Чоржўй ариғи, Шаҳоб ариғи, Коризқудуқ, Қўшқудуқ* каби гидронимларнинг этимологиясига доир маълумотлар келтирилган.

⁶⁵ Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 53-55.

⁶⁶ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 36-37.

⁶⁷ Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил). НДА. – Самарқанд, 1994. – 25 б.

Ўзбек гидронимияси бўйича иккинчи йирик тадқиқот Н.Улуқовнинг монографиясидир⁶⁸. Олим кейинчалик ана шу монография асосида тайёрланган докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Шунингдек, А.Муҳаммаджонов, М.Турдибеков, А.Отажонова каби кўплаб тадқиқотчиларнинг ишларида айрим гидронимларнинг хусусиятларга доир муҳим кузатишлар келтирилган. Масалан, Т.Нафасов ўзининг мақолаларида “*жили*”, “*қашқа*” формантли гидронимларнинг пайдо бўлиши, этимологияси ҳақида ўз кузатишларини баён қилган эди. Гидронимлар филолог олимлардан ташқари жуда кўплаб географлар, тарихчилар ва этнографлар томонидан ўрганиб келинмоқда. Масалан, А.Жувонмардиев “ХУІ-ХІХ асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир” номли асарида *Норин*, *Сирдарё*, *Шаҳрихон*, *Далварзин*, *Андижонсой* каби бир қанча гидронимларнинг шаклланиши ҳақида фикр билдирган эди⁶⁹. Й.Қосимов эса Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан” номли асарида ўша вилоятдаги *Қалмиқариқ*, *Боғиш*, *Қурама*, *Мамай*, *Бешатмон*, *Кўкжар* каби тарихий қабила, уруғ номлари билан аталган ариқлар, *Бойариқ* (ҳозирги *Намангансой*), *Эшонбобо канали*, *Янгиариқ*, *Мутаган*, *Хонариқ* каби бошқа ўнлаб сув объектларининг номланиши ҳақида фикр юритган.

Гидронимлар маълум бир сув объектларига ном бўлар экан, бунда нисбийлик тамойилига ҳам амал қилинади. Яъни бунга кўра гидронимик объектларнинг хусусиятлари ўша гидронимларда тўла ўз аксини топмаган бўлади. Масалан, Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида *Каттажилвон*, *Кичикжилвон* деган ариқлар бор. Бу ариқлар номи таркибидаги *жилвон* сўзи топонимдир. Бу объектга яқин бўлган ариқларни номлаш учун ўша топоним олдида *катта* ва *кичик* сўзлари қўлланган. Ёки *Жанубий Фарғона канали*, *Жанубий Мирзачўл канали* каби гидронимлар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Сув объектларига ном қўйишда унинг белги, хусусиятлари асосида юзага келган зиддият ёки оппозиция ҳам инобатга олинади. Масалан, *Ширинбулоқ*, *Қўтирбулоқ* ва бошқалар.

Гидронимлар шакл жиҳатдан содда-туб, содда-ясама, қўшма ва бирикмали хусусиятларга эга бўлади. Масалан, *Қорасув*, *Қорадарё*, *Оқдарё* каби гидронимлар таркиби икки қисмдан иборат қўшма сўзлардир. Лекин шу билан бирга айрим гидронимларнинг таркибий тузилишини ҳозирги даврга кўра аниқ белгилаб бўлмайди. Масалан, Наманганда *Қарғаликўл*, *Тўнгизўлди*, *Қорачигай* каби ариқ номлари бор. Уларнинг шаклланиши, этимологияси ҳақида турли хил қарашлар мавжуд. Шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида жуда кўплаб этногидронимлар мавжуд: *Хитойариқ*, *Фарғона ариғи*, *Қирғизбулоқ*, *Қипчоқариқ* гидронимлари шулар жумласидандир.

⁶⁸ Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – 192 б.

⁶⁹ Жувонмардиев А. ХУІ-ХІХ асрларда Фарғона ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965. – 184 б.

Бундан ташқари Ўзбекистон ҳудудидаги айрим гидронимлар антропогидроним шаклидадир: *Тошбобоариғи, Жўрахўжа булоғи, Жўймаҳмуд, Жабборсой* кабилар. Бундан ташқари гидронимларнинг айримлари агрогидронимлар шаклидадир: *Хонариқ, Хўжаобод, Эшонариқ* кабилар.

Гидронимларнинг этимологияси жуда кўп олимларни қизиқтириб келмоқда ва гидронимларнинг келиб чиқишига доир халқ этимологияси билан бирга турли хил илмий-этимологик кузатишлар баён қилинмоқда. Масалан, Фарғона вилоятида *Қизариқ* деган ариқ бор. Бу гидронимнинг келиб чиқишига аслида *қиз* сўзининг бошқа маъноси – “Баланд тоғнинг қуёш тушмайдиган жойи” деган маъноси асос бўлган. *Қизариқ* сўзи таркибидаги биринчи компонент аслида *қизил* бўлган, кейинчалик бу сўз таркибидаги *–ил* қўшимчаси тушиб қолган⁷⁰.

Гидронимларнинг этимологияси таҳлил қилинар экан, олимлар морфологик, деривацион, семантик, тарихий ва диалекталогик тамойилларга асосланиб иш тутмоқдалар. Масалан, *Резаксой* деган гидроним таркибидаги “*рез*” сўзи *майда ушоқ, жой* деган маънони билдиради. *Тутак* каналнинг номи ҳақида ҳам турли хил қарашлар бор. Шулардан Н.Раҳмоннинг “Ўзбекистоннинг кўҳна туркий рун ёзувлари” номли китобида таъкидланишича, бу гидроним *тутак-тутук* сўзидан олинган бўлиб, “*ҳарбий маъмурият бошлиғи*” деган маънони билдиради. Н.Улуқов эса бу гидронимнинг келиб чиқишини форс-тожик тилидан ўзлашган *тўтак* сўзига боғлайди. Унинг маъноси “*пахтадан ип йиғиришда ишлатиладиган қовоқ найча*” дир⁷¹. Айрим гидронимлар перифразавий номланиш хусусиятига эга. Масалан, бадий ва публицистик услубга оид матнларда *Шимолий Фарғона канали - Наманган воҳасининг ҳаёт наҳри // Наманганнинг ҳаёт наҳри, Катта Наманган канали – Наманган воҳасининг кумуш камари, Косонсой сув омбори – Тоғ орасидаги денгиз, Норин дарёси ва Сирдарё – Фарғона водийсининг олтин камари, Нарпай канали – Зарафшон воҳасининг олтин белбоғи* каби перифразавий номлар билан юритилади.

Гидронимларнинг ясалиши, ясалиш усуллари ўзбек тилшунослигида ҳали кенг ўрганилиши зарур бўлган муаммолардан биридир.

Маълумки, инсоният биологик жиҳатдан бир бутун бўлса ҳам, умумий социологик қонунлар асосида тараққий этиб, сон-саноксиз гуруҳларга, тўпларга бўлинади. Кишилар *уруғ, қабила, элат, халқ, миллат* каби уюшмаларга бирлашиб жамиятда яшайди ҳамда ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланади. Шулар орасида *қабила* алоҳида ўрин тутати. Қабила синфсиз жамиятдаги этник бирлик бўлиб, ижтимоий ташкилий гуруҳ, жамоадир. Элат эса кишиларнинг тил жиҳатдан, ҳудудий, иқтисодий ва маданий бирлиги бўлиб, миллатдан олдинги босқичдир.

⁷⁰ Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 115.

⁷¹ Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 124-126.

Миллат эса кишиларнинг барқарор тарихий бирлиги, умумий иқтисодий турмуш ҳамда тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг ва психологиянинг ўзига хослиги заминида қарор топган ижтимоий тараққиёт шаклидир.

Энг қадимдан XX асргача ўзбеклар таркибига кирган *барлос*, *найман*, *сарой*, *қўнгирот* каби уруғ ва қабилалар, ўз навбатида, бир қанча *тўп*, *тира*, *шоҳ*, *авлод*, *қавм* сингари тармоқларга бўлинади. Ана шу ҳар бир этник бўлинишнинг ўз номи бор. *Тўп*, *тўпар*, *шоҳ*, *тира*, *жамоа*, *тоифа*, *авлод*, *қавм*, *уруғ*, *қабил*, *элат*, *халқ*, *миллат* номлари *этнонимлар* деб юритилади. *Этноним* сўзи юнонча бўлиб, *ethnos* – *халқ* + *опома* *атоқли* *от* сўзларидан ташкил топган. Ҳар қандай этнос (уруғ, қабил, элат, халқ, миллат ва бошқалар)нинг номи, бир тилда мавжуд этнонимлар мажмуи, йиғиндиси, рўйхати *этнонимия*, номшуносликнинг, шунингдек тарих, этнография фанларининг этнонимларни тадқиқ қилувчи соҳаси эса *этнонимика* деб юритилади⁷².

Этнонимларни ўрганиш билан тилшунослик, тарих, этнография, география каби бир қатор фанлар шуғулланади ҳамда уларни чуқурроқ тадқиқ этиш халқ ва миллатнинг келиб чиқиши, этногенезини аниқлашга ёрдам беради.

Уруғ, қабил, элат номлари – этнонимлар аста-секинлик билан ўша жамоа яшайдиган ҳудуд номига айланиб қолади. Бунга *этнотопоним* дейилади. Баъзан этнонимлар асосида қайси ҳудудда қандай уруғ ёки қабил вакиллари яшаганлигини билиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон ҳудудининг бир қанча жойларида *Жалойир* деган қишлоқлар бор. Аслида жалойир уруғи вакиллари Оҳангарон ҳавзаси ҳамда Хўжанд атрофларида XI-XIII асрларда яшаганлар. 1375 йилда жалойир қабиласи вакиллари Амир Темурга қаттиқ қаршилик кўрсатгани учун унинг фармони билан жалойирликлар саркардаси қатл этилади ҳамда бу қабил вакиллари турли ҳудудларга кўчириб юборилади. Ана шундан кейин фақат жалойирлар эмас, балки уларнинг қўл остидаги этник гуруҳлар ҳам худди шундай ном билан аталган.

Ўзбек этнонимларини ўрганиш соҳасида И.И.Умняков, К.Шониёзов, Б.Аҳмедов, А.Асқаров каби тарихчи олимлар, Х.Дониёров, С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов, Н.Охунов, А.Туробов, К.Марқаев, Н.Бегалиев каби тилшунос олимлар кўпгина ишларни амалга оширганлар. Масалан, К.Шониёзовнинг “К этнической истории узбекского народа” (1974), “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” (2001), Б.Аҳмедовнинг “Ўзбек улуси” (2002) каби асарлари нашр этилган. Н.А.Баскаков “Игорь жангномаси” асарида *топчак*, *татран*, *могут*, *овар* каби бир қатор туркий этнонимлар борлигини аниқлаб, уларнинг этимологиясини ўрганган⁷³.

⁷² Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 95.

⁷³ Баскаков Н.А. Тюркизмы-этнонимы в «Слове о полку Игореве» // Сов. тюркология. 1982. № 4. – С. 14-29.

Академик А.Асқаровнинг “Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи” номли асари тарих йўналишидаги талабалар учун ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этилган⁷⁴.

Х.Дониёровнинг “Ўзбек халқининг шажара ва шевалари” асари икки қисмдан иборат. Дастлаб бу асарда ўзбек халқининг қабила ва уруғ номлари М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Рашидиддиннинг “Жомеъут таворих”, Алишер Навоий, Абулғози Баҳодирхон асарларида қўлланиши ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилади. Асарнинг кейинги бобида ўзбек этнонимлари ҳақида қўлёзма манбаларда, тилшуносликка оид тадқиқотларда билдирилган фикрлар таҳлил қилинади⁷⁵. С.Қораевнинг “Этнонимика” рисоласида этноним ва этнотопонимларнинг шаклланиши ҳамда уларнинг маъноси ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган⁷⁶. Шунингдек, М.Мамедовнинг “Халқ номлари жой номларида” (1981), У.Санакуловнинг “”Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши” (1991), Ғ.Абдурахмоновнинг “Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида” (1999), З.Зиётовнинг “Турон қавмлари” (2008), А.Туробовнинг “Самарқанд этноним ва этноойконимлари” (2004), А.Шукуровнинг “Ўзбек” атамасининг келиб чиқиши ҳақида” (2010) сингари асарлар ҳам ўзбек этнонимикаси муаммолари таҳлилига бағишланган.

Н.Бегалиевнинг “Ўзбек этнонимлари тарихидан” номли асарида 92 бовли ўзбек уруғлари рўйхати (23-25-бетлар), қўнғирот қабиласи ва унинг уруғлари шажараси (51-56-бетлар) берилган ҳамда бир қанча туркий уруғ ва қабила номларининг этимологиясига доир қизиқарли маълумотлар келтирилган⁷⁷.

К.Марқаев Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқини амалга оширди⁷⁸. Бу номзодлик ишининг биринчи боби “Этнонимларнинг ономастик тизимдаги ўрни” деб номланган. Кейинги бобда этнонимларнинг маъновий-мавзуий таснифи ёритилган. Энг муҳими, бу қисмда ҳозир истеъмолдан чиққан, тушунарсиз айрим этнонимларнинг этимологик таҳлили берилган. Масалан:

Ёбу – қабила ва уруғ номи бўлиб, бу сўз оддий жайдари от маъносини билдирган. Ўзбек дostonларида “*Ёби дема, шу от тулпор экан де*” мисраларининг қўлланилиши ҳам бунинг далилидир. От номи кейинчалик этнос номига айланган.

Баҳрин – бу сўз қадимий туркий тилда катта йиртқич қуш, лочиннинг бир тури маъносини билдирган, уни қўлга ўргатилиб, овчиликда фойдаланилган, кейинчалик бу сўз ҳам этнос номи бўлиб қолган.

⁷⁴ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: ТДПУ нашри, 2007. – 340 б.

⁷⁵ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 98 б.

⁷⁶ Қораев С. Этнонимика. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979. – 24 б.

⁷⁷ Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 92 б.

⁷⁸ Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи (Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида). НДА. – Тошкент, 2007. – 26 б.

К.Марқаев ишининг охирги учинчи бобида этнонимларнинг грамматик тузилиши ва ясаиш хусусияти ўрганилган. Ўзбек этнонимиясидаги номларнинг катта қисмини туб, содда этнонимлар ташкил этади. Шу билан бирга этнонимлар орасида тўп (*бойтўп, бадалтўп* каби), тўда (*саройтўда, бектўда* каби), бачча (*гулбачча, жилонбачча* каби), тувғон (*қаршидантувғон, девонадантувғон* каби), тирноқ (*кўктирноқ, оқтирноқ* каби), бош (*жортибош, олмабош* каби), ўғил (*беиўғил, учўғил* каби), бой (*бозортухум, устатухум* каби), калла (*чоркалла, қоракалла* каби), қора (*қоракалтук, қоракўз* каби), оқ (*оқманғит, оқтелпак* каби), беш (*беибола, беиқал* каби), етти (*еттиуйли, еттиуруғ* каби), уч (*учқора, учурув // учуруғ* каби), ола (*олатўп, олачопон* каби) сингари икки компонентли, синтактик усул билан ҳосил бўлган этнонимлар ҳам бор.

Умуман олганда, туркий тиллардаги, жумладан Ўзбекистоннинг барча ҳудудларидаги этнонимик бойликни атрофлича тўплаш ва тадқиқ қилиш фақат тилшунослик фани учун эмас, балки халқ тарихи, этнографияси, маданияти ва маънавияти учун катта илмий-назарий ва илмий-амалий аҳамият касб этади.

Назорат саволлари:

1. Гидронимларнинг бошқа ономастик бирликлар қаторида тутган ўрни ва улар билан муносабати.
2. Гидронимларнинг турлари (этногидронимлар, антропогидронимлар, гидроойконимлар, гидротопонимлар ва бошқалар) ҳақида умумий тушунча.
3. Ўзбек тили гидронимларининг ўрганилишида С.Қораев, А.Муҳаммаджонов, Н.Улуқов, Н.Бегалиев каби олимларнинг ўрни.
4. Этнонимлар ва уларнинг бошқа ономастик бирликлар қаторида тутган ўрни.
5. Этнонимларнинг ўрганилишида Б.Аҳмедов, К.Шониёзов, А.Асқаров, Х.Дониёров, Ғ.Абдурахмонов, У.Санақулов, М.Мамедов каби олимларнинг ўрни.
6. Этнонимларнинг ўрганилишида С.Қораев, Н.Бегалиев, А.Туробов, К.Марқаев каби олимларнинг ҳиссаси.

9-маъруза

ЎЗБЕК КОСМОНИМИКАСИ ВА ИДЕОНИМИКАСИНING АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: *космоним, космонимика, космонимия, идеоним, идеонимия, библионим, хрононим, мустақиллик даври хрононимлари, геортоним, ктематоним, хрематоним.*

Маълумки, космоним (юнонча *хостос* – космос, олам, коинот + *опо*та – атоқли от) – космик фазода жойлашган самовий объектларнинг атоқли оти, ономастик кўлам типларидан биридир⁷⁹.

⁷⁹ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 41.

Космонимлар – олам, коинот объектлари, ой, қуёш ва бошқа фазовий жисмлар номлари бўлиб, уларнинг жамул жами *космонимия*, тадқиқ этувчи соҳа номи эса *космонимика* деб юритилади. Масалан: *Қалқон, Катта Айиқ, Қуёш, Секстант, Жанубий балиқ, Шимолий тоғ, Оқ юлдуз, Қизил юлдуз (Миррих)* кабилар.

Космогония ўзида фалакиёт илмининг икки жабҳасини бирлаштиради. Буларнинг бири илми ҳайъат, астрономия бўлса, иккинчиси илми нужум, астрологиядир. Илми ҳайъатда осмон жисмларининг жойлашуви, уларнинг ҳаракат йўналишлари, илми нужумда эса ана шу ҳаракатнинг Ер шари ва инсон тақдирига турли хил таъсири масалалари ўрганилади. Шарқда фалакиёт илмига алоҳида аҳамият берилган. Илми ҳайъат ва илми нужумнинг муайян қирралари ҳақидаги дастлабки қарашлар жуда қадимги замонларга бориб тақалади. Жумладан, оташпарастлик дини вакиллари 18 та сайёра, уларнинг номи маълум эди, шулардан еттitasi *Қуёш, Ой, Уторид, Зухра, Миррих, Муштарий ва Зухал* бўлиб, улар қадимда етти сонининг илоҳийлашувига сабаб бўлган. Ёки зардуштийлик динида олов Қуёшнинг бир бўлаги ҳисобланган. Қадимги ҳинд-эрон мифологиясида эрталаб уфқдан бош кўтарган Қуёшнинг то кун ботгунига қадар осмонни айланиб ўтишидан иборат ҳаракати заррин нур сочиб турувчи аравага миниб олган Митранинг самони айланиб чиқиши тарзида тасаввур қилинган. Момақалдиروқнинг тангри аравасининг ғилдиракларига менгзалиши ана шу самовий мифларнинг эътиқодий қарашларга айланган ҳолда бизгача етиб келган қолдиқлари саналади. Бундан кўринадики, оташпарастликда мукаддас саналган тўрт унсурдан бири олов самовий жисм - Қуёш маъносида ҳам тушунилган.

Ўтмишда самовий жисм – Қуёш шодлик, бахт рамзи сифатида улуғланган. Масалан, “Ирқ битиги” (таъбирнома)дан олинган қуйидаги сатрлар бунинг ёрқин далили бўла олади:

*Эр йигит қайгули
Осмон булутли бўлди.
Улар орасида Қуёш балқиди,
Қайгу орасида шодлик келди.
Билиб қўйинг: бу яхши⁸⁰.*

Тилимиздаги бундай лексик семантик гуруҳ (ЛСГ)га мансуб сўзлар Ҳ.Эшонқулов, А.Примов, М.Жўраев, З.Юнусова каби олимлар томонидан ўрганилган. Масалан, Ҳ.Эшонқулов “Алишер Навоий шеъриятида самовий тимсоллар” мавзусида номзодлик ишини ҳимоя қилган, кейинчалик шу мавзуда рисола ҳам нашр эттирган⁸¹. З.Юнусова *Сатурн, Ўнғай, Муштарий, Зухра, Чўлпон, Миррих, Баҳром* каби самовий ёритгичлар луғавий гуруҳи мисолида ўзбек тилидаги луғавий микросистеманинг

⁸⁰ Қадимги ҳикматлар. Тузувчи **Н.Раҳмонов**. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 56.

⁸¹ **Эшонқулов Ҳ.П.** Алишер Навоий шеъриятида самовий тимсоллар (“Бадойиъ ул-бидоя”, “Наводир ун-нихоя” девонлари асосида). НДА. – Самарқанд, 1999. – 25 б; **Эшонқулов Ҳ.** Самовот – ишқ мазҳари. – Тошкент: Фан, 2008. – 116 б.

таркиби ҳамда ривожланиш жараёнини тадқиқ этган⁸². Аслида бу ЛСГ марказида *кун, ой, кавкаб, кавокиб, езак, қуловуз, сайёра* каби апеллативлар (турдош отлар) ҳамда *Секантир, Ўнғай, Хулкар, Қорақуш, Етикан* каби ономастик қуршов сўзлари мавжуд бўлиб, улар бадиий матнларда ўз ва кўчма маъноларда қўлланади.

Космонимларга мансуб биргина “юлдуз” лексемасининг *собит, сайёра, шиҳоб, зузаноб, зузаноба (қуйруқли юлдуз)* каби гипонимлари, *кавкаб, ахтар, кавокиб, нажм, нужум, анжум, ситора* каби синонимлари, *Зухра, Чўлпон, Сурайё, Секантир, Зухал, Сатурн, Муштарий, Куруд, Миррих, Арзу, Аторуд* каби ономастик қуршов сўзлари мавжуд. Худди шунингдек, “қуёш” лексемасининг *кун, хуришд, хур, офтоб, шамс, меҳир* каби гипонимлари, *меҳри ховар, шаҳи ховар, оламсўз, жаҳонтоб* каби бирикмали синонимлари бадиий матнларда фаол қўлланади. “Ой” лексемасининг *ҳилол, бадр* каби градуонимлари, *қамар, моҳ, моҳтоб* каби синонимик қуршов сўзлари ўзбек тили луғавий тизимида алоҳида ЛСГни ташкил этади.

Илмий космонимия билан бирга халқ космонимияси ҳам кишилар орасида кенг тарқалган. Масалан, М.Жўраев *Етти қароқчи юлдузи* ҳақидаги халқ афсоналарини махсус ўрганган⁸³.

А.Примов ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятларини тадқиқ этиб, қирққа яқин мақола яратган ҳамда номзодлик ишини ҳимоя қилган. Номзодлик ишининг дастлабки бобида космонимларнинг аталиш мотивига кўра турлари, ҳосил бўлиши ва таснифи масалалари ўрганилган. Тадқиқотчи ўзбек тилидаги космонимларни норасмий мотивли (*Оқ юлдуз, Жанубий балиқ, Қисқичбақа* каби) ва расмий мотивли (*Терешкова астероиди, Осие астероиди* каби) космонимларга ажратади. Расмий мотивли космонимлар кўпроқ астрономияга оид дарслик ва қўлланмаларда учрайди ҳамда улар *неокосмонимлар* деб ҳам юритилади.

Тадқиқотнинг иккинчи бобида халқ космонимларининг генетик тасвифи ўрганилган. Ишда халқ космонимлари объект турларига кўра бурж номлари (*Савр, Мезон, Жадй, Далв* каби), юлдуз туркумлари ва юлдузларнинг номлари (*Хулкар, Қутб юлдузи, Темирқозиқ* каби), планета номлари (*Зухра, Венера, Меркурий, Юпитер, Марс, Миррих* каби) ва Сомон йўли номлари (*Сомон йўли, Саманчи жол, Роҳи қаҳқаиш* каби)га ажратиб таҳлил қилинган.

Ишнинг охириги боби ўзбек тилидаги неокосмонимларнинг функционал хусусиятлари таҳлилига бағишланган. Бу қисмда планета номлари (*Уран, Нептун, Плутон* каби), астероид номлари (*Церера астероиди, Улғбек астероиди* каби), комета номлари (*Галлей кометаси, Неуймин кометаси* каби) ва селенонимлар (*Ой, Қамар, Бадр, Моҳ,*

⁸² Юнусова З.Қ. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёриткичлар луғавий гуруҳи мисолида). НДА. – Тошкент, 2005. – 22 б.

⁸³ Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида “сеҳрли” рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 106-117.

Моҳтоб, Ҳилол, Ёмғирлар денгизи, Тиниқлик денгизи, Кирилл кратери, Инқирозлар денгизи каби) алоҳида-алоҳида ўрганилган.

Умуман олганда, ўзбек тили космонимлари узоқ тарихий даврни босиб ўтган, тилимизнинг турли тараққиёт босқичларида пайдо бўлган луғавий бирликлардир. Улар тил тарихи, диалектология, этнография, халқ тарихи ва халқларнинг ўзаро ижтимоий-сиёсий ва маданий алоқалари ҳақидаги муҳим маълумотларни ўзида холис акс эттирувчи ўзига хос ономастик бирликлар саналади.

Халқ тарихи, маданияти учун маълум аҳамиятга молик бўлган баъзи нодир қуроллар, асбоб-ускуналар, буюмларнинг атоқли отлари *ктематонимлар* деб юритилади. Айрим ишларда атоқли отларнинг бундай тури *хрематонимлар* деб ҳам номланган. Идеонимлар, библионимлар деб номланувчи ономастик бирликлар ҳам ктематонимларнинг бир тури саналади.

Тарихий асарлар, ҳужжатларнинг атоқли отлари идеонимлар (юнонча *idea* – *ғоя, идея* + *опома* – *атоқли от*) деб юритилади. Ҳар қандай бадиий, илмий, диний, сиёсий асарга берилган ном (сарлавҳа) библионим (юнонча *bibliov* – *китоб* + *опома* – *атоқли от*) деб юритилади. Библионимлар идеонимларнинг бир туридир. Идеонимлар ёзма нутқнинг муҳим элементи сифатида ўзи номлаётган у ёки бу бадиий асарнинг таркибий қисми саналади. Чунки у, биринчидан, ўзи ифодаляётган асарнинг номи, атамаси бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, шу асар мазмунини белгилаб бериш вазифасини ҳам бажаради. Биринчи галда асар номи ўқувчи диққатини ўзига тартади. Асар ўқиб чиқиб бўлингандан сўнггина ўша асар сарлавҳаси (идеоним) маъноси, унга юкланган мазмун тўла ва аниқ реаллашади. Масалан, ёзувчи Муҳаммад Алининг “*Улуғ салтанат*” тарихий тетралогияси улуғ соҳибқирон Амир Темур салтанати тасвирига бағишланган. Бу асар тўрт китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб (тарихий роман) Амир Темурнинг ўғиллари номи (“*Жаҳонгир Мирзо*”, “*Умаршайх Мирзо*”, “*Мироншоҳ Мирзо*”, “*Шоҳруҳ Мирзо*”) билан юритилади. Ёки ёзувчи Шўҳратнинг “*Шинелли йиллар*” романининг номланиши ҳам қизиқарлидир. Ўқувчи бу асарнинг номини эшитиши билан асар воқеалари иккинчи жаҳон уруши йилларида кечишини аниқ тасаввур этади. Худди шунингдек, ёзувчи Саид Аҳмаднинг уч китобдан иборат “*Уфқ*” трилогияси (“*Қирқ беш кун*”, “*Ҳижрон кунлари*”, “*Уфқ бўсағасида*” романлари), “*Жимжитлик*” романи, “*Ғилдирак*” ҳажвий қиссаси номлари (идеонимлар) ҳам чуқур мазмунга эга.

Асарга ном қўйиш ўзига хос бир санъатдир. Чунки ном асар мазмуни, маъносидан келиб чиқиб қўйилади. Масалан, ёзувчи Эркин Самандар ўз тарихий романларидан бирини “*Тангри қудуғи*” деб номлаган. Бу номнинг мазмун-мундарижаси ҳақида асарда қуйидаги фикрларни ўқиймиз: “*Сом алайха-с-салом илтижоси билан Хива қалъасидан аввал ғойибдан мужда қилинган Тангри қудуғи ҳаминиша чучук сувга сероб эди.*

Хиванинг биринчи гишти унинг суви билан қўйилган. Оқшайх бобо оловхонасининг лойи унинг сувига қорилган. Қалъа пайдо бўлганидан бери хиваликлар ҳайитларни Тангри қудуғи сувини тотишдан бошлайдилар, гўдакларга она сутидан кейин унинг суви ичирилади, ўликни унинг билан ювишни фарз деб биладилар, уйланаётган йигит жўралари билан тўйдан олдин қудуққа боради, уни тавоф этиб зилол томчиларини ҳовучига олиб ичади, келинга бир коса Тангри сувидан олиб боради. Шундай муқаддас қудуқда бугун сув ўрнида қон... Одамлар бундай ваҳшатни кўрган ҳам, эшитган ҳам эмаслар... ”⁸⁴.

Адибларимиздан Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Асқад Мухтор, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Тоғай Мурод, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов кабилар асарга ном қўйиш ишига жуда масъулият билан ёндошганлар.

Идеонимлар бадий матнда номинатив, фарқлаш, информатив каби бир қанча функцияларни бажаришга хизмат қилади. Бу жиҳатдан бадий асар идеонимлари газета сарлавҳаларига жуда яқин туради⁸⁵.

Ўзбек тилшунослигида идеонимлар ва библионимлар эндигина ўрганилмоқда⁸⁶.

Ўзбек тили луғат таркиби атоқли отларга бой, бироқ уларнинг барча кўринишлари етарли, тўлиқ жамланмаган, илмий манбаларда у ёки бу тарзда тилга олинса-да, махсус ўрганилмаган. Ана шундай етарли ўрганилмаган атоқли от турларидан бири *хрононимлар*дир.

Хрононим (юнонча: *chronos* – вақт, *muḍdat* + *opota* – атоқли от) - тарихий даврлар, босқичларга оид тушунчаларнинг атоқли оти ҳисобланади. Масалан, *Уйғониш даври*, *Темурийлар даври*, *Мустақиллик даври* кабилар. Тилдаги хрононимлар мажмуи, йиғиндиси *хрононимия* деб юритилади⁸⁷.

Ўзбек тилидаги биргина Мустақиллик даври воқеаларини акс эттирувчи хрононимларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Давр номлари: *Қайта қуриш даври*, *Мустақиллик даври* каби.
2. Йилларнинг махсус номлари: *Мирзо Улуғбек йили* (1994), *Амир Темури йили* (1996), *Инсон манфаатлари йили* (1997), *Оила йили* (1998), *Аёллар йили* (1999), *Соғлом авлод йили* (2000), *Оналар ва болалар йили* (2001), *Қарияларни қадрлаш йили* (2002), *Обод маҳалла йили* (2003), *Меҳр-*

⁸⁴ Эркин Самандар. Тангри қудуғи. Тарихий роман. – Тошкент: Ҳазина, 1996. – Б. 200.

⁸⁵ Бу ҳақда қаранг: Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. – Тошкент: Университет, 1995. – 90 б.; Абдусанов А. Газета сарлавҳаси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995. – 120 б. ва бошқалар.

⁸⁶ Бу ҳақда қаранг: Охунов Н. Идеонимлар ва уларни ўрганиш билан боғлиқ муаммолар // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами). III-чиқиши. – Тошкент: ЎЗМУ, 2006. – Б. 79-82; Хусанов Н., Хўжақулова Р. Абдулла Қаҳҳор асарлари ва библионимлар // Тил ва адабиёт таълими, 2007. № 4. – Б. 60-64; Йўлдошева Д. Орнитонимларнинг сарлавҳа вазифасида қўлланиш хусусиятларига доир // Ўзбек тилшунослиги XXI асрда (илмий-назарий анжуман материаллари). – Қарши: ҚарДУ, 2008. – Б. 57-59 ва бошқалар.

⁸⁷ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 91.

мурувват йили (2004), *Сиҳат-саломатлик йили* (2005), *Ҳомийлар ва шифокорлар йили* (2006), *Ёшлар йили* (2008), *Қишлоқ фаровонлиги ва тараққиёти йили* (2009), *Баркамол авлод йили* (2010), *Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили* (2011) каби.

3. Байрам сифатида нишонланадиган кун, сана номлари: *8 март – Хотин-қизлар куни, 21 март – Наврӯз байрами, 1 сентябрь – Мустақиллик куни* каби.

4. Инсонларни хотирлаш билан боғлиқ сана номлари: *9 май – Хотира ва қадрлаш куни, 31 август – Қатагон қурбонларини хотирлаш куни* каби.

5. Кенг миқёсда нишонланадиган касб кунларининг номлари: *14 январь – Ватан ҳимоячилари куни, 1 октябрь – Ўқитувчи ва мураббийлар куни* каби.

Ономастикага оид терминологик луғатларда ҳар қандай байрам, хотира саналари, тантана ва фестивалларнинг атокли номлари *геортонимлар* деб изоҳланади ва байрам ҳамда тантаналар маълум вақтда, кунда нишонланишига кўра геортонимлар сирасига кирувчи ономастик бирликларнинг хрононимлар билан боғлиқлиги таъкидлаб кўрсатилади⁸⁸. Шунга кўра геортонимларни байрам ва бошқа тадбирлар билан боғлиқ сана ва кунларни ифодалашига кўра хрононимларнинг бир тури деб ҳисоблаш мумкин.

Хрононимлар таркибида ҳар доим *кун, ой, йил, давр, аср* каби вақт тушунчасини ифодаловчи аппелятивлар – оддий сўзлар қўлланади ҳамда муайян сўзларга асосан ҳеч қандай грамматик воситаларсиз – битишув асосида боғланиб, уларни хрононим сифатида шаклланишига восита бўлади.

Хрононимлар маъновий тузилишига кўра доимо социолингвистик моҳият касб этади, яъни ҳозирги ўзбек хрононимлари Ўзбекистон Республикасининг сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий соҳадаги сиёсати, тадбирлари ва ислохотлари маҳсули ҳамда ўзбек халқининг этно-тарихий анъаналари, урф-одатларини ифодалашга хизмат қилувчи лисоний бирликлар саналади.

Умуман хрононимлар, жумладан ўзбек тили хрононимияси жуда бой ва серқирра бўлиб, улар шу кунгача махсус тўпланмаган ва чуқур тадқиқ этилмаган. Келусида ўзбек тилидаги тарихий хрононимларни тўплаш ва монографик йўналишда ўрганиш ўзбек номшунослигининг долзарб вазифаларидан бири саналади⁸⁹.

Умуман, ўзбек номшунослигида идеонимлар, библионимлар, ктематонимлар, хрононимлар, геортонимлар каби бир қатор ономастик бирликлар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Назорат саволлари:

⁸⁸ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – С. 48;

Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 24.

⁸⁹ Улуков Н. Мустақиллик даври хрононимлари // Тил ва адабиёт таълими. 2010. № 10. – Б. 61-63.

1. Ўзбек халқ космонимияси ва илмий космонимия масалалари.
2. Юлдуз ва юлдуз туркумлари номлари, бурж номлари ва селенонимлар ҳақида тушунча.
3. Идеонимлар ва библионимлар ҳақида умумий тушунча.
4. Ўзингиз ўқиган бадиий асар номлари (идеонимлар)ни изоҳланг, уларнинг тўғри ва ёки ноўрин қўйилганлигини тушунтиринг.
5. Хрононимлар ва уларнинг ономастик бирликлар қаторида тутган ўрни.
6. Геортонимлар ва уларнинг хрононимлар билан муносабати.

10- маъруза

ЎЗБЕК ТЕОНИМИКАСИ, МИФОНИМИКАСИ МАСАЛАЛАРИ. ОНОМАСТИКАДА ИМЛО ВА ТРАНСКРИПЦИЯ. ОНОМАСТИКАНИНГ МАКТАБ, ЛИЦЕЙ ВА КОЛЛЕЖЛАРДА ЎРГАНИЛИШИ ҲАҚИДА

Таянч сўз ва иборалар: теоним, теонимика, теонимия, мифоним, мифонимика, мифонимика, Хизр, пайгамбар номлари, ономастикада имло ва транскрипция масалалари, ономастика масалаларини мактабда, лицей ва коллежларда ўқитиш усуллари.

“Теоним” (юнонча *teog* - худо (Оллоҳ) + *опо*та – атоқли от) – Оллоҳнинг номи ва атрибутларининг атоқли оти деган маънони билдиради. “Теонимия” эса шундай атоқли отларнинг тўплами, йиғиндиси, “теонимика” шундай ономастик кўламга мансуб атоқли отларни ўрганувчи соҳа маъносини билдиради⁹⁰.

Теонимлар тилдаги жуда қадимий луғавий бирликлар бўлиб, уларнинг пайдо бўлиш давлари инсониятнинг ўта кўҳна дунёдаги диний қарашлари, анимизм, тотемизм, табу, эвфемизм сингари тасаввурлари билан боғлиқдир. Теонимларнинг пайдо бўлиши кўп худолилик ва бир худолилик давларини ўз бошидан кечирган.

Туркий теонимлар, айниқса унинг ўта кўҳна давлардаги тарихи ҳақида Г.П.Снесарёв, О.А.Сухарева, Н.Дыренкова, М.В.Стеблева, Т.Д.Баялиева, Н.Ф.Мокшин каби олимларнинг ишларида учрайдиган маълумотлар қимматлидир. Масалан, Г.П.Снесарёвнинг мақоласида Аравия қабилаларининг қадимий илоҳлари *ал-Лот*, *ал-Уззо*, *Манот*; Яман илоҳлари *Вадд*, *Суваъ*; кўҳна тарихга мансуб бўлган *Рамуза*, *Ахраман*, *Ахура-Мазда*, шунингдек мифик тасаввурлар билан алоқадор *аждарҳо*, *дев* // *девоҳ*, *пари*, *жинлар*, уларнинг генезиси, этимологияси ҳақида фикр юритилган⁹¹.

Аллоҳ (*Худо* // *Худой*, *Тангри*, *Яратган*, *Яздон*, *илоҳ*, *илоҳалар* ва бу тушунчалар билан боғлиқ атрибутлар ҳақида тарихий, бадиий, этнографик,

⁹⁰ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 75.

⁹¹ Снесарёв Г.П. К истории некоторых категорий теонимов у народов Средней Азии и Казахстана // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 272-282.

фольклоршунослик, мифологик, қисман тилшунослик фанларида кузатиш олиб борилса-да, теоним, теонимия тушунчаси, унинг доирасига кирадиган аниқ луғавий ономастик бирликлар, уларнинг чегараси ва кўлами юзасидан ҳозирча изчил фикрлар билдирилганича йўқ. Номшунослик илмида бу масалани ўрганишда йўл қўйилаётган чалкашликларни қуйидагича тўртга ажратиш мумкин: а) бордию, теоним тушунчаси ва термини маъносидан келиб чиқиладиган бўлса, теонимлар доирасига фақат Аллоҳ номи, бошқа хил қадимий илоҳ ва илоҳалар номи киритилиши лозим; б) баъзи ишларда атоқли от *Аллоҳ (Тангри, Яратган, Худо // Худой)*, унинг турли сифатлари бўлмиш *саттор, воҳид, Ҳамид, жаббор, ғаффор, қодир* ва бошқалар теоним сифатида қайд қилинмоқда. Улар атоқли от деб қараладиган бўлса, ҳозирги имловий қоидаларга кўра бош ҳарф билан ёзилмоғи керак; в) *Аллоҳ* тушунчасининг дублетлари, абсолют синонимлари бўлмиш *Оллоҳ // Аллоҳ, Тангри, Худо // Худой, Яздон* ва бошқалар ҳозирги вақтда гоҳида кичик, гоҳида бош ҳарфлар билан ёзилмоқда; г) баъзи ишларда теоним, теонимия тушунчаси асл маъносига тескари равишда ҳар қандай диний тушунча ва тасаввурлар атоқли отини ўзида мужассамлаштирувчи ономастик бирлик деб тушунилмоқда. Шунга кўра теонимия доираси ниҳоятда кенгайиб, диний мазмунли табаррук, муқаддас деб билинувчи шахслар, авлиёлар, ўтмишда сиғиниш объекти бўлган реал ва нореал (хаёлий, мифологик) субъектлар, фигуралар номи ҳам киритилмоқда ва улар кўпинча *агноним* термини билан юритилмоқда.

Айрим ишларда теоним ва теонимия доираси янада кенгрок тушунилиб, унинг таркибига *некронимлар* - диний маросимлар бажариладиган жойлар номи (черковлар, монастирлар, масжидлар, ҳатто мадрасалар), муқаддас деб билиниб сиғиниладиган объектлар, нарсалар атоқли отлари ҳам, шартли равишда, топонимия кўлами ҳамда теонимия микрокўламига киритилмоқда. Бизнингча, теоним (теонимия), агноним (агнонимия), некроним (некронимия) тушунчаларини, улар доирасига кирувчи атоқли отларни аниқ фарқлаш, чегаралаш мақсадга мувофиқ бўларди. Теонимлар жонли деб ҳисобланувчи нарсалар, объектлар, шахслар номи бўлса, некронимлар қабристонлар, мазорлар, мана шу типдаги муқаддас жойларнинг атоқли отларидир. Моҳиятан теонимлар антропонимларга, антропонимик кўламга яқин туради, агнонимлар ва некронимлар эса жонсиз объектларнинг атоқли оти сифатида топонимия, топонимик кўламга мансубдир. Шунга кўра, агноним ва некронимларни теонимия таркибига киритиш мазмунан ва мантиқан унчалик тўғри бўлмаса керак. Жумладан, А.Аслонов ўз номзодлик ишида Шофиркон тумани ономастикасига хос хусусиятлардан бири унинг таркибида анчагина миқдорда некронимларнинг учрашидир, деб ҳисоблайди ҳамда 131 масжид, 66 мазор, 17 авлиё, 10 қабристон, 2 хонақо (хонақоҳ) номини тўплайди. Бундай некронимларнинг умумий миқдори 230 дан ортиқ

эканлигини таъкидлайди⁹². Шунга кўра теоним (теонимия) дейилганда фақат Аллоҳнинг номи (номлари)ни тушуниш, агноним (агнонимия) дейилганда мукаддас деб билинувчи нарсалар ва шахслар номини англаш, некронимлар дейилганда эса ушбу термин англатувчи маънога мос равишда қабрлар, қабристонлар (мозорлар, мзористонлар), шунингдек баъзи диний объектлар номи (масжид, мадраса, ҳонақо кабилар)ни тушуниш мақсадга мувофиқдир⁹³.

“Мифоним” эса афсоналар, эртақлар, ривоятларда учрайдиган *дев, аждар* сингари атоқли отлар, деган маънони билдиради. Уларнинг йиғиндиси “*мифонимия*”, шундай ономастик кўламни ўрганувчи соҳа номи эса “*мифонимика*”дир. Шу билан боғлиқ ҳолда ўзбек номшунослигида кейинги йилларда “*мифозооним*”, “*мифотопоним*”, “*мифофитоним*”, “*мифоантропоним*” каби терминлар ҳам қўлланилмоқда⁹⁴.

Масалан, ўзбек мифологиясининг образлар тизимида афсонавий қушлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ҳам муҳим ўрин тутди. Ана шундай ҳаёлий, мифологик қушлардан бири Анқодир. Кўпгина фольклор асарларида анқо барча қушлар афсонавий аجدодбошиси ёки онаси деб тасаввур қилинади. Шунингдек, анқо Кўҳи Қофда яшайдиган афсонавий қуш, барча қушларнинг подшоси деган мифологик қарашлар ҳам бор. Айрим ўзбек халқ эртақларида анқо рамзий қушлар образига ўхшаш мифологик жонзот сифатида намоён бўлади. Умуман олганда, Анқо образи ўзбек халқ оғзаки ижоди эпик жанрлари (миф, афсона, эртақ, дoston каби)нинг муштарак бадиий элементларидан бири бўлиб, халқимизнинг бу қуш тўғрисидаги эътиқодий қарашлари мифологик ва эпик талқинлар сифатида фольклор асарларига чуқур сингиб кетган. Халқ оғзаки ижоди бадиий аъналарининг бевосита таъсирида ўзбек мумтоз адабиётида “анқо” образи бадиий тимсол сифатида жуда кўп асарларда қўлланилиб келганлигини алоҳида таъкидлаш лозим⁹⁵.

“Авесто” асари таркибида мифонимлар, теонимлар кенг қўлланган. Масалан, шулардан бири халқимиз орасида *Жумард қассоб, Жонмарди қассоб, Гавмард // Гавомард* деб номланувчи ва айрим жойларда қассобларнинг пири сифатида эътироф этилувчи мифологик персонаж ҳам “Авесто”да мавжуд. “Авесто” мифологияси ўзбек фольклори образлар тизимининг шаклланиши ва тараққиётида муҳим ўрин тутган. Масалан, Гайа Мартан зардуштийликда ер юзида яшаган биринчи одам сифатида тасаввур қилинган. Асардаги *Гавомард, Гонатишоҳ, Гишиоҳ, Қаямарс*

⁹² Аслонов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. НДА. – Тошкент, 2005. – Б. 14-16.

⁹³ Бу ҳақда қаранг: Авлиёкулов Я. Теонимия тушунчаси ва теонимлар ҳақида // Ўзбек тилшунослиги XX1 асрда (илмий-назарий анжуман материллари). – Қарши, ҚарДУ нашри, 2008. – Б. 15-18.

⁹⁴ Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 47.

⁹⁵ Жўраев М. Анқо образи талқинига доир мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. № 2. – Б. 54; Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 103-107.

сингари персонажлар ҳам *Гайа Мартан* билан генетик жиҳатдан алоқадор. Жумард ҳақидаги афсонанинг нисбатан тугал варианты этнограф Г.П.Снесарёв томонидан Кўҳна Урганчдан ёзиб олинган.

Хоразмдаги *Жумритов (Ўумритов)* ороними ҳам *Жумард* мифоними орқали “Авесто” мифологиясига боғланади... *Жумритов* ороними аслида *Жумарттов* бўлиб, кўп асрлик лисоний тараққиёт натижасида ҳозирги фонетик ҳолатига келиб қолган⁹⁶.

“Авесто”да *Ардви* сув культини ўзида мужассамлаштирган мифологик дарёнинг номидир. Қадимги мифологияда сув култи мўл ҳосил олиш ғояси билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги учун ҳам “Авесто”да тасвирланган муқаддас дарё қут-барака ва сув маъбудаси *Арвисура Анахита* образида тимсоллаштирилган⁹⁷.

Қадимги аجدодларимизнинг мифологик тасаввурлар тизимида сув култи билан алоқадор сюжетлар алоҳида ўрин тутди. Ана шундай мифологик персонажлардан бири *Хубби* образидир. Шу мифологик ном билан боғлиқ айрим топонимик объектлар ҳам мавжуд. Масалан, Бухоро шаҳридан 40 км. жануби-ғарбда *Хожа Убби авлиёси*, Жондор туманидаги Оқших қишлоғида *Султон Хубби қадамжоси*, Оҳангарон дарёси бўйларида *Эрхубби*, Қамаш туманидаги *Хуббил тепа* шулар жумласидандир⁹⁸.

Пайғамбарларнинг исмлари теонимларнинг асосий қисмини ташкил этади. “*Пайғамбар*” сўзи форсча бўлиб, “пайғом” – хабар, “бурдан” – келтирмак, яъни “хабар келтирувчи”, “элчи” маъноларини билдиради. Диний адабиётларда, хусусан Қуръон ва ҳадисларда пайғамбарларга нисбатан “наби” ва “расул” сўзлари қўлланган. Қуръонда 28 та пайғамбарнинг номи қайд этилган: *Одам, Идрис, Нух, Худ, Солиҳ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Ёқуб, Юсуф, Лут, Айюб, Зул кифл, Шуайб, Мусо, Хорун, Довуд, Сулаймон, Юнус, Илёс, Яҳё, Закариё, Исо, Муҳаммад, Луқмон, Зулқарнайн*. Қуръондаги 114 та суранинг 7 таси пайғамбарлар номига қўйилган: *Юнус – 10-сура, Худ – 11-сура, Юсуф – 12-сура, Иброҳим – 14-сура, Муҳаммад – 47-сура, Нух – 71-сура, Инсон (Одам) – 76-сура*.

Пайғамбарлар номлари, яъни теонимлар Қуръон ва ислом дини орқали туркий тилларга, жумладан ўзбек тили луғавий тизимида ҳам кириб келган. УП-УШ асрлардан бошлаб бундай теонимлар эски туркий (ўзбек) тили антропонимик тизимидан ҳам мустаҳкам ўрин ола бошлади. Пайғамбарлар исмларининг кўпчилиги Қуръонга “Забур”, “Таврот”, “Инжил” каби муқаддас китоблардан ўтган. Кейинчалик пайғамбарларнинг айрим номлари теонимик антропонимлардан оддий антропонимларга

⁹⁶ Жўраев М. Гавомард образининг ўзбек фольклоридаги талкинлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. № 5. – Б. 48-55; Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 19-29.

⁹⁷ Эшмуродов М. “Авесто”да сув култи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. № 5. – Б. 55-58.

⁹⁸ Жўраев М. Ўзбек мифологиясида Хубби образи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. № 2. – Б. 14-21; Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 29-39.

айлана бошлади, яъни кишиларнинг оддий исмлари сифатида кенг қўлланадиган бўлди. Масалан, IX-X асрларда Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган Сомонийлар давлатининг раҳбарлари *Нух, Илёс, Яҳё, Исҳоқ, Ҳамид, Ёқуб, Аҳмад, Исмоил, Абуиброҳим* исмлари билан ном қозонган эдилар⁹⁹.

XII асрдан бошлаб бундай теонимик антропонимлар “Қутадғу билик”, “Ҳиббатул ҳақоик”, “Қиссаси Рабғузи”, “Боқирғон китоби” каби туркий адабий ёдномаларда ҳам қўллана бошланди. Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асари бевосита ана шундай теонимлар таҳлилига бағишланган. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асарида жуда кўплаб теонимлар келтирилган. Н.Ҳусанов ана шундай теонимик антропонимларни таҳлил қилишга бағишланган монография яратди. Бу ишнинг асосий қисми пайғамбарлар, уларнинг аجدод-авлодлари, Муҳаммаднинг авлод-аждодлари, халифаларнинг номлари, авлиё ва фаришталарнинг номлари таҳлилини ўз ичига олади¹⁰⁰.

Хизр, Луқмон каби авлиёлар ва *Азроил, Жаброил, Исрофил, Мекоил, Мункар, Накир* сингари фаришталарнинг номлари ҳам теонимлар қаторига киради¹⁰¹. Шунингдек, *Азозил, Молик, Уззо, Узоё, Хорут, Морут* каби антропонимлар ҳам фаришталарнинг исмлари бўлиб, улар ҳам теонимлар саналади.

Топонимлар, антропонимлар ва бошқа ономастик бирликларнинг транскрипцияси, имлоси, уларни бир ёзувдан иккинчи ўтказиш (транслитерация қилиш) каби масалалар ономастиканинг илмий-амалий муаммоларидир. Бу соҳада ҳам ўзбек ономастикасида бир қатор ишлар амалга оширилган. Масалан, Э.Бегматов “Киши номлари имлоси” (1970), “Ўзбек исмлари имлоси” (русча ёзилиши масалалари, 1972) номли китоблар эълон қилган. Адабиётшунос олим А.Абдуғафуров “Бобир эмас, Бобур” номли мақоласи билан шу таҳаллуснинг ёзилиши билан боғлиқ ҳар хилликка муносабат билдирган эди¹⁰². Х.Набиев матбуотда “Асл исминг нима эди, Кулчахон” сарлавҳали мақола билан чиқиш қилди эди. Ҳ.Раҳимов “Генрихми – Хенрихми?” номли мақоласида немис тилидаги атоқли отларни ўзбек тилига транскрипция қилиш билан боғлиқ масалалар ҳақида фикр-мулоҳазалар, тақлифларни билдирган эди. Ўзбек адабиётшунослигида “Атоий - Отоий”, “Навоий - Навойи” каби таҳаллусларнинг имлоси ҳақидаги мунозара кўп йиллардан буён давом этмоқда.

Умуман, таҳаллуслар, уларнинг маъноси, қўлланилиши, имлоси каби масалалар ўзбек филологиясида кўп йиллардан буён ўрганилмоқда.

⁹⁹ Бегматов Э. Исм чиройи. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 4-65; Ҳусанов Н. Пайғамбарлар исмининг маънолари // Сирли олам. 1994. № 4. – Б. 19-20.

¹⁰⁰ Ҳусанов Н. ХУ аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-қисм. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – Б. 26-119.

¹⁰¹ Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва ўзбек фольклоридаги талқини. НДА.–Тошкент, 2007. – 24 б.

¹⁰² Абдуғафуров А. Бобир эмас, Бобур // Ўзбекистон адабиётит ва санъати, 1983 йил 18 январь.

Масалан, Ё.Исҳоқовнинг Жомий ва Навоий тахаллусли шоирлар, бу тахаллусларнинг имлоси ҳақидаги бир неча мақолалари эълон қилинган. Шоир Олтой (Боис Қориев) томонидан ўз вақтида “Адабий тахаллуслар ҳақида” номли мақола ёзилган эди. Бу мақолада XX аср бошларида ўзбек адабиётида ва вақтли матбуотида қўлланган икки юздан ортиқ тахаллуслар доимий, ўткинчи ва қисқартирилган тахаллусларга ажратилган ҳолда алифбо тартибида келтирилган. Кейинчалик XX асрнинг 70-йилларида адабий тахаллуслар ҳақида иккита китоб майдонга келди. Бу асарларда адабий тахаллусларнинг имлоси ҳақида ҳам муҳим фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Географ ва картограф олимлар топонимик карталарда, атласларда атокли отлар, терминлар ва қисқартмаларнинг ёзилишига оид амалий йўриқномалар ишлаб чиқмоқдалар¹⁰³. Навоий шаҳрида ўтказилган “Жой номлари – халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзуидаги республика илмий-амалий анжуманидаги тингланган маърузаларнинг бир қисми *Шаҳидмозор // Шоҳидмозор, Тор-тор маҳалла // Тотор маҳалла, Кўтарма ариқ // Кўтармаариқ, Қайирма ариқ // Қайирмаариқ, Деҳнов // Денов, Навкат // Навқат, Наваи // Навои, Кызылтепа // Кызыл-Тепо // Кизилтепо // Кизил тепе, Германия // Олмония, Россия // Русия, Европа // Оврупо, Сартепо // Самтепо // Саратепе, Зерафшан // Зарафшан // Зарафшон, Конимех // Кенимех // Канимех* каби жой номлари, гидронимларнинг имлоси, транскрипцияси, транслитерацияси масалаларига бағишланган эди¹⁰⁴.

Маълумки, ономастик материал ҳар қандай ривожланган тил луғат бойлигининг катта қисмини ташкил этади. Шунга кўра ономастик материални худди тарих, география, астрономия каби фанлар сингари махсус ўрганиш талаб қилинади. Бундай ўрганиш ўрта умумтаълим мактабларидан бошланиши ҳамда тизимли равишда академик лицейларда, коллежларда ва олий ўқув юртларида изчил равишда давом эттирилиши лозим. Ономастик материал бўйича дарс ўтиш ўқитувчидан катта тайёргарликни, тилнинг луғат тизимида ономастик бирликларнинг тутган ўрнини аниқ тасаввур этишни талаб қилади. Шунинг билан олиш лозимки, она тили ва адабиёти, рус тили ва адабиёти, география, тарих, астрономия, биология, физика каби фанлар мазмун-мундарижаси ономастик материалга бойлиги билан ажралиб туради. Ономастик бирликларни мактаб, лицей, коллежларда, олий ўқув юртларида алоҳида мавзуй гуруҳлар, ономастик кўлам ва кўламчалар сифатида ўқитиш муаммолари ҳам ўзбек ономастикасида махсус ўрганилиши лозим. Жумладан, академик лицейлар учун эълон қилинган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслигида “Номшунослик” мавзусини ўрганиш кўзда

¹⁰³ Топонимик карталарда терминлар ва қисқартмаларнинг ёзилиши. Тузувчи: **Алихўжаев Б.** – Тошкент: Ўзгеодезкадастр, 2002. – 55 б. ва бошқалар.

¹⁰⁴ “Жой номлари – халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзуидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – 106 б.

тутилган¹⁰⁵. Бу соҳада ҳозирча айрим мақолалар, баъзи услубий тавсиялар ишлаб чиқилган¹⁰⁶, холос.

Назорат саволлари:

1. Теонимлар ва уларнинг бошқа ономастик бирликлар қаторида тутган ўрни.

2. Теонимларнинг агноним ва некронимлар билан муносабати.

3. Мифонимлар ва уларнинг ўзбек филологиясида ўрганилиши.

4. Ономастик бирликларнинг имлоси, транскрипцияси ва транслитерацияси ҳақида тушунча.

5. Номшунослик муаммоларини умумтаълим мактаблари, академик лицей ва коллежларда ўрганиш усуллари ҳақида.

11-мәъруза

ЎЗБЕК ОНОМАСТИК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ

МУАММОЛАРИ

***Таянч сўз ва иборалар:** лексикография, луғатшунослик, ономастик луғат, исмлар луғати, антропонимик луғат, тахаллуслар луғати, топонимик луғат, жой номлари луғати, ўқув топонимик луғати, мактаб топонимик луғати, мифонимлар луғати, этнонимлар луғати, географик номлар луғати, ономастик терминлар луғати, космонимлар луғати, идеонимлар луғати, хрононимлар луғати.*

Лексикография ёки луғатшунослик тилшуносликнинг луғат тузиш иши билан шуғулланувчи ва у билан боғлиқ масалаларни, луғатларнинг турларини ўрганувчи соҳасидир. Луғат деб сўз ва ибораларнинг маълум мақсад билан тўпланган, тартибга солинган, китоб ёки бошқа шаклдаги тўпламига айтилади. Луғатлар турли мақсадларда тузилгани учун унинг турлари жуда кўп. Луғатларнинг бир тури ономастик луғатлар деб номланади, чунки бундай луғатларда топоним, гидроним, ойконим, антропоним, ороним, урбоним, этноним, космоним каби ономастик бирликлар алифбо тартибида келтирилиб, уларнинг маъноси изоҳланади, орфографик нормаси қайд этилади. Шуни ҳам инобатга олиш лозимки, ўн икки жилдлик “Ўзбек миллий энциклопедияси” (2001-2006)да, тўрт томлик “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” (1983-1985)да ва

¹⁰⁵ Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Шарк, 2002. – Б. 80-86.

¹⁰⁶ Йўлдошев Б., Йўлдошева Д. Академик лицейларда “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарсларида “Номшунослик” мавзусини ўрганишга доир // Актуальные проблемы русской и узбекской филологии. Материалы республиканской научной конференции (хамидовские чтения-3). – Наманган, НамДУ нашри, 2010. – Б. 102-103; Эназаров Т. “Номшунослик масалалари” курсининг илмий-назарий ва илмий-амалий муаммолари // Стилистика ва прагматика (илмий-назарий конференция материаллари). – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. – Б. 133-137.

бошқа бир қатор лексикографик манбаларда гидроним, топоним, антропоним каби ономастик бирликларга изоҳ берилган. Масалан, “Ўзбек миллий энциклопедияси”нинг биргина 5-жилдида *Конимех (5-бет)*, *Косон (61)*, *Косонсой (62)*, *Косонтов (65)*, *Кўктепа (175)*, *Кўкча (176)*, *Лабиҳовуз ансамбли (206)* каби топонимлар, *Косонсой сув омбори (63)*, *Кўксараксой (173)*, *Кўксаройсой (173)*, *Кўксув (174)* каби гидронимлар, *Косонсой жоме масжиди (63)*, *Куюкмозор қабристон (160)*, *Кўк гумбаз масжиди (167)*, *Кўкалдош мадрасаси (169)* сингари некронимлар, *Маҳмуд Кошғарий (77)*, *Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий Кўҳакий-Куйкий (201)* каби антропонимларга изоҳ берилган. Лекин бундай луғатлар махсус ономастик луғатлар сирасига кирмайди.

Ўзбек тилшунослигида ҳозирги кунга қадар яратилган ономастик луғатларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Антропонимик луғатлар. Бундай луғатларда киши исмлари, лақаблар ва тахаллуслар изоҳланади. Антропонимик луғатларнинг яратилишида проф.Э.Бегматовнинг ҳиссаси катта. Чунки олимнинг “Киши номлари иморси” (1970), “Ўзбек исмлари имлоси” (1972), «Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции» (ҳаммуаллиф: У.Баҳромова, 1981), “Исм чиройи” (1994) каби бир қатор асарларида эркаклар исми ва аёллар исми рўйхати илова тарзида келтирилган эди. Шу кунга қадар эълон қилинган антропонимик луғатларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1.1. Менажиев Я., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмнингизнинг маъноси нима? – Тошкент: Фан, 1968. – 100 б.

Бу луғат 1964 йилда нашр этилган “Исмнингизнинг маъноси нима?” асарининг қайта ишланган, тўлдирилган иккинчи нашридир. Асарнинг “Сўз боши” қисми (4-30-бетлар)да киши номларининг келиб чиқиши, ном қўйиш одатлари ва усуллари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Ишнинг асосий қисми “Исмларнинг изоҳли луғати” (31-99-бетлар)дан иборат. Бу қисмда киши исмларининг қайси тилдан ўзлашганлиги кўрсатилиб, уларнинг маъноси қисқа изоҳланган. Луғатдан намуна:

Мақсум // Мақсума – араб. тақсим қилинган, улашилган (60).

Назокат – араб. озодалиқ, софлик, поклик (65) кабилар.

1.2. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – 208 б.

Бу китобда 13 мингга яқин ўзбекча исмлар жамланган. Улар ёш ота-оналарга исм танлашга ёрдам берибгина қолмай, кишиларга ҳужжат ёзиб берадиган, давлат тили (ўзбек тили)да иш юритадиган маҳкамалар ходимларига исмларни имло жихатдан тўғри ёзишда қўл келади. Асар “Таҳририятдан” (3-7-бетлар), “Луғатнинг тузилиши” (8-12-бетлар), “Ўзбекча исмлар имлосига оид қайдлар” (13-18-бетлар), “Эркаклар исми”

(19-126-бетлар), “Аёллар исми” (127-188-бетлар), “Давлат тили ва исм-фамилия танлаш ҳуқуқи” (189-199-бетлар) қисмларидан иборат. Бу луғатда эркаклар ва аёллар исмларининг оддий рўйхати келтирилган, яъни бу исмларнинг маъноси изоҳланмаган. Луғатдан намуна:

Эркаклар исми:

Ғанибой

Ғанишер

Ғуломжон

Ҳабибулла

Аёллар исми:

Зилола

Мастона

Муҳаббат

Озода кабилар.

1.3. Бегматов Э., Кенжаева С. Ўзбек исмлари маъноси (ўқув изоҳли луғат). – Тошкент: Фан, 2007. – 96 б. Бу луғат “Сўз боши” (3-6-бетлар), “Луғатнинг таркиби ва тузилиши” (6-8-бетлар), “Қисқартмалар” (8-9-бетлар), “Шартли белгилар” (9-бет), “Луғат” (10-94-бетлар) қисмларини ўз ичига олади. Луғатда мингдан ортиқ антропонимларнинг маъноси изоҳланган, бу антропонимларнинг этимологик жиҳатдан қайси тилга мансублиги, морфем таркиби, қўлланиш хусусиятлари ҳақида маълумот берилган. Луғатдан намуна:

Бобоназар (ф.т.-ар.) – муқаддас бобо (авлиё)нинг муруввати, назари туфайли эришилган бола (23).

Дилором (қ., ф.т.) – кўнгилга таскин, ором берувчи, суюкли қиз (32).

1.4. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. 3-нашр. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2010. – 608 б.

Ўзбек исмлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, улар мазмунан бой ва тарихий хусусиятга эга. Бу луғатда ўзбек халқи орасида қўйилиб келинаётган 14600 га яқин исмлар жамланган. Луғатнинг асосий мақсади исмларнинг маъносини кўрсатиш ҳамда ота-оналарга янги туғилган фарзандлари учун ўзларига маъқул бўлган исмларни танлашга ёрдам беришдан иборатдир. Шу билан бирга бу луғат ўзбек исмларининг кириллица ва лотин ёзувида ёзилишида ҳар бир кишига, қолаверса, расмий идора ходимларига кўмак бериб, бу борада қўлланма вазифасини бажариб келмоқда. Луғат “Нашриётдан” (3-4-бетлар), “Луғатнинг таркиби ва тузилиши” (5-6-бетлар), “Аллоҳ исмлари” (7-11-бетлар), “Исмлар луғати” (12-582-бетлар), “Исмлар таркибида доимо такрор ҳолда келувчи баъзи сўзлар маъноси” (582-586-бетлар), “Ўзбек исмлари этнографияси” (587-594-бетлар), “Исм ва фамилиялар танлашнинг айрим муаммолари” (595-604-бетлар), “Фойдаланилган адабиётлар” (605-бет) қисмларини ўз ичига олади. Китоб охирида унинг муаллифи Э.А.Бегматовнинг ҳаёти ва илмий-

иждодий фаолияти ҳақидаги қисқача маълумотлар илова қилинган (606-бет). Луғатдан намуна:

Уйғун, Uyğ'un (ўз.) – келишган, келишимли; кутилган, орзу қилинган (442).

Хиромон, Xiromon (фт.-ўз.) – чиройли бўйли, бўйи-басти келишган, хушқад; нозик, латиф (462).

Холбека, Holbeka (фт.-ўз.) – баданида хол билан туғилган, беклар авлодига мансуб қиз (463) кабилар.

2. Топонимик луғатлар. Бундай луғатларда жой номлари, географик номлар, қисман сув иншоотлари номлари (гидронимлар) изоҳланади, уларнинг адабий-орфографик жиҳатдан меъёрий кўринишлари қайд қилинади. Ўзбек луғатшунослигида топонимик луғатларнинг жуда кўп турлари яратилган. Шунинг учун биз бу ўринда бундай луғатларнинг айримлари ҳақида маълумотлар келтириш билан чекланамиз.

2.1. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 174 б.

2.2. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – 203 б. Бу луғат С.Қораевнинг “Географик номлар маъносини биласизми?” (Тошкент, Ўзбекистон, 1970. – 190 б.) номли луғатининг тўлдирилган, қайта ишланган иккинчи нашридир. Луғатда жой номларини ўрганадиган топонимика фани ҳақида қисқача тушунча берилган қамлакатимиздаги кўпгина топонимлар, яъни географик номларнинг келиб чиқиши – этимологияси баён қилинган; айрим топонимларнинг биринчи марта қайси тарихий манбада тилга олинганлиги кўрсатилган, шунингдек уруғ-қабилалар номлари билан аталган топонимлар – этнотопонимлар алоҳида қайд этилган. Асар “Автордан” (3-5-бетлар), “Топонимика ҳақида тушунча” (6-23-бетлар), “Луғат” (24-189-бетлар), “Топонимикага оид терминлар” (190-197-бетлар), “Қисқартмалар” (198-203-бетлар) қисмларини ўз ичига олади. Луғатдан намуна:

Тошкечик – қишлоқ. Андижон вилояти Избоскан, Хўжаобод туманлари. Дарёнинг шу еридан кечиб ўтса бўлишига ишора (124).

Тўғонбулоқ – Жиззах вилояти Бахмал туманидаги булоқ. Булоқ этаги тўғон қуриб тўсилгани учун шундай ном олган (131) кабилар.

2.3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Жанубий Ўзбекистон ҳудудлари материаллари асосида). – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б.

2.4. Ўринбоев Б. Жиззах топонимларининг таъбири. – Самарқанд, 2007. – 80 б. Бу луғат дастлаб “Жиззах вилояти топонимлари” номи билан 1992 йилда Жиззахда эълон қилинган эди. Асарда мустақиллик шарофати билан Жиззах вилоят топонимларида рўй берган ўзгаришлар инобатга

олиниб, уларнинг таъбири (маъноси)ни изоҳлашга ҳаракат қилинган. Асар “Кириш” (3-6-бетлар), “Луғат” (7-77-бетлар), “Адабиётлар” (78-79-бетлар) қисмларидан иборат. Луғатдан намуна:

Аришли – Жиззах, Фориш туманларидаги қишлоқ. Қангли қабиласининг таркибида аришли деган уруғ номи билан аталган (9).

Ашшаккелди – Фориш туманидаги қишлоқ. Уғузларда ашак – этак, паст, куйи демакдир. Демак, топоним этакдан келганлар қишлоғи деган маънодадир (10) қабилар.

2.5. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар (Самарқанд вилояти топонимлари изоҳи). – Самарқанд: Зарафшон, 2003. – 281 б. Бу луғат дастлаб “Самарқанд вилоят топонимларининг изоҳи” номи билан нашр этилган эди (Самарқанд: СамДЧТИ наشري, 1997. – 202 б.). Асар “Муқаддима” (3-11-бетлар) ва “Луғат” (12-280-бетлар) қисмларини ўз ичига олади. “Муқаддима” қисмида вилоят топонимларининг ўзига хос хусусиятлари, унинг тарихий илдизлари ҳақида сўз юритилган ҳамда луғатнинг тузилиши, таркиби ҳақида маълумот берилган. Луғатдан намуна:

Бошчўраш - Пайриқ туманидаги қишлоқ. Зарафшон водийсидаги ўзбек қипчоқларнинг бир уруғи чўраш деб аталган. Этноним ойконимга ўтган. Лотин: *Boshcho'rash* (40).

Жаби – Жомбой туманидаги қишлоқ. Жаби ёбу – ёби – ябу – ябо шаклида қўлланилади. Жаби (ёби) ўзбек миллати таркибига кирган қадимий элат, қabila. Улар Зарафшон водийсида яшаганлар. Пахтачи туманидаги Ниёз жоби, Эшмат жоби номлари ҳам шу ўзакдан. Лотин: *Jabi* (70) қабилар.

2.6. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2005. – 240 б. Асар “Сўзбоши” (3-4-бетлар), “Тошкент шаҳри топонимлари” (5-41-бетлар), “Андижон вилояти топонимлари” (42-51-бетлар), “Бухоро вилояти топонимлари” (52-65-бетлар), “Жиззах вилояти топонимлари” (66-78-бетлар), “Навоий вилояти топонимлари” (79-90-бетлар), “Наманган вилояти топонимлари” (91-99-бетлар), “Самарқанд вилояти топонимлари” (100-121-бетлар), “Сирдарё вилояти топонимлари” (122-124-бетлар), “Сурхондарё вилояти топонимлари” (125-134-бетлар), “Тошкент вилояти топонимлари” (135-155-бетлар), “Фарғона вилояти топонимлари” (156-163-бетлар), “Хоразм вилояти топонимлари” (164-176-бетлар), “Қашқадарё вилояти топонимлари” (177-188-бетлар), “Қорақалпоғистон топонимлари” (189-200-бетлар), “Этнонимлар маъноси” (201-209-бетлар), “Топонимиканинг кодлари” (210-221-бетлар), “Хотима” (222-223-бетлар), “Адабиётлар рўйхати” (223-238-бетлар) қисмларини ўз ичига олади. Бу асарда Тошкент шаҳри, ҳар бир вилоят ва Қорақалпоғистон ҳудудининг географик жойлашуви, топонимларининг ўзига хос хусусиятлари қисқача

ёритилиб, шу ҳудудга оид топонимларнинг қисқача луғати келтирилган. Луғатдан намуна:

Бувайда – қишлоқ. Бувайда тумани маркази. Шоҳ Жамолнинг синглиси *Биби Хувайдо* номи билан аталган дейишади. Қўқон хонлиги архивида *Биби Убайда* шаклида тилга олинган (159).

Ширинлар – қишлоқ. Янгибозор тумани. *Ширин* – ўзбеклар таркибидаги уруғ (175) кабилар.

2.7. Ўринбоев Б., Холиқов О. Мактаб топонимик луғати. – Самарқанд, 2004. – 92 б. Бу асарда У-1Х синфлар она тили ва адабиёт дарсликларида учрайдиган жой номлари тўпланиб, улар алифбо тартибида келтирилган, уларнинг маъноси имконият даражасида изоҳланган. Асар “Кириш” (3-6-бетлар), “Луғат” (7-88-бетлар), “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати” (89-91-бетлар) қисмларидан иборат. Луғатдан намуна:

Дехқонобод (П, 82; 1У, 9) – туман ва қишлоқ. Топоним *деҳ + қон + обод* қисмларидан иборат бўлиб, у тожикча *деҳ – қишлоқ, қон – қоон - ҳоқон, яъни қишлоқ ҳокими* демакдир.

Дехқонобод – деҳқонлар ўзлаштириб, обод қилган жойдаги қишлоқ маъносидадир (33).

Каттакўрғон (1, 96; П, 83) – шаҳар. Топоним *катта* ва *қўрғон* сўзларидан таркиб топган бўлиб, у *катта шаҳар, катта қалъа; тепаликдаги шаҳар, тепадаги истеҳком* деган маънодадир (41) кабилар.

2.8. Нафасов Т., Нафасова В. Ўзбек тили топонимларининг ўқув изоҳли луғати (мактаб ўқувчилари, коллеж ва лицей талабалари учун). – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007. – 88 б. Асар “Топонимлар – халқ ижоди, тил мулки, тарих кўзгуси” деб номланувчи “Кириш” (4-6-бетлар), “Луғатнинг тузилиши” (7-9-бетлар), “Луғат” (10-81-бетлар) қисмларидан иборат. Бу луғат биринчи ўқув топонимик луғат сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Луғатдан намуна:

Батош – қишлоқ. Ўзбек халқининг *баттош* қабила-уруғи вакиллари бунёд қилган қишлоқ (13).

Дегрез – маҳалла. *Дегрез* (ф-т) қозон қуювчи. *Дегрез* қозон, товоқ каби уй-рўзгор буюмларини қуювчи темирчи. Дегрезлик билан шуғулланувчи ҳунармандлар маҳалласи (20) кабилар.

2.9. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси (Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи). – Тошкент: “Муҳаррир” нашриёти, 2009. – 432 б. Бу асарда асосан Қашқадарё вилоятидаги 1500 дан ортиқ замонавий шаҳар, қишлоқ, маҳалла номлари таҳлил қилинган. Асар “Сўзбоши” (3-8-бетлар), “Қишлоқ номлари – ижтимоий эҳтиёж маҳсули” деб номланган “Кириш” (8-36-бетлар), “Қишлоқ номлари талқини” деб номланувчи “Луғат” (37-415-бетлар), “Адабиётлар рўйхати” (416-427-

бетлар) қисмларидан иборат. Китоб охирида шоир Холмуҳаммад Ҳасаннинг “Қашқадарё” деб номланган қасидаси (429-430-бетлар) ҳам ўрин олган. Луғатдан намуна:

Шерали // Sherali - Ғузур туманидаги шаҳарча (2009). Таркиби шер (ф-т)+али (а). Шерали исмли киши дастлаб ҳовли, қўрғон қуриб, қишлоқ ташкил бўлишига асос солган, чорвачилик билан шуғулланган, бадавлат, бой, обрўйли киши бўлган. Қишлоқ шу кишининг исми билан аталган. Халифа Алини жасурлиги, довураклиги учун шерга ўхшатган ва оллох шери деб атаган. Қовчинларнинг шерали деган уруғи бўлган деган мулоҳаза ҳам мавжуд (322).

Эшонқудук // Eshonquduq - Ғузур туманидаги қишлоқ. Таркиби эшон+қудук. Дастлаб қудук номи бўлган. Қудук ёнида ташкил қилинган қишлоқ ҳам шу ном билан аталган. Эшон – ўтмишда дин одами, диндорлар орасида катта обрўга эга бўлган шахс, унвон, киши исми. Эшонқудук – Эшон исмига эга бўлган киши қаздирган қудук (ёнидаги қишлоқ), эшон унвонли киши қаздирган қудук атрофидаги қишлоқ (335) қабилар.

2.10. Нормуродов М., Нафасов Т. Чироқчинома (Қашқадарё вилояти Чироқчи тумани қишлоқлари номининг тадқиқи). - Тошкент: “Муҳаррир” нашриёти, 2010. – 168 б. Бу асарда Чироқчи тумани ҳудудида ҳозир мавжуд бўлган, манбаларда қайд қилинган, халқ хотирасида сақланган 270 га яқин қишлоғу маҳаллалар, тарихий обидалар, қадамжолар, халқ ҳаётида амалий аҳамият касб этган турли объектлар номи лисоний, маънавий-маърифий ва тарихий жиҳатдан таҳлил қилинган. Асар “Сўз боши” (3-11-бетлар), “Қишлоқлар номи – азалий ва моддий маънавият олами” деб номланган “Кириш” (12-20-бетлар), “Қишлоқ номлари талқини” деб номланган “Луғат” (21-162-бетлар), “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати” (163-бет) қисмларидан иборат. Китоб охиридан шоир Ўроз Ҳайдарнинг “Чироқчи қасидаси” (164-165-бетлар) ҳам ўрин олган. Шуниси муҳимки, бу асар таркибида талқин қилинаётган ҳар бир топонимик объект изоҳи ўз кичик номи (сарлавҳаси)га эга. Луғатдан намуна:

Ёлғиз уй

Айритом // Ayritom – шаҳарча. Таркиби: айри+том. Қипчоқ шеваларида *том* – уй, ҳовли. *Айри* – ажралган, қишлоқ бошқа қишлоқлардан бирмунча узоқликда. *Айритом* – бошқа аҳоли яшаш масканлари (қишлоқ)дан чекка жойдаги яқка ҳовли қурилган ердаги қишлоқ (23).

3. **Этнонимик луғатлар.** Бундай луғатларда этнонимлар –уруғ, қабила, халқ, миллат номлари изоҳланади. Бундай луғатнинг ҳозирча ягона намунаси яратилган:

3.1. Турон қавмлари. Кичик энциклопедик луғат. Тузувчи Зойир Зиётов. – Тошкент: “Истиқлол”, 2008. – 232 б. Бу асарнинг ҳар бир бобида қавмлар номлари келтирилгач, республикаимиз ҳудудида шу кунларда мавжуд бўлган у ёки бу қавм билан боғлиқ жой номлари ҳам илова қилинган. Бу эса аҳоли яшаш жойлари этнографияси ва топонимикасини ўрганишда муайян аҳамият касб этади. Бу китоб туркий халқлар, элатлар, қавмлар ёки уруғлар ҳақида қисқача маълумотга эга бўлиш учун кўпгина адабиётларни варақлаб чиқиш машаққатидан ўқувчини қутқаради. Негаки ўқувчи бундай маълумотларни бу китобдан осонгина топа олади. Асар “Турон қавмлари” китоби ҳақида” (3-6-бетлар), “Муқаддима” (7-19-бетлар), “Луғат” (20-217-бетлар), “Синхрон жадвал” (218-228-бетлар), “Адабиётлар рўйхати” (229-230-бетлар) қисмларидан иборат. Китобнинг биринчи қисми таниқли олимлар Ҳамидулла Болтабоев, Маҳкам Маҳмуд (Андижоний) ва Ортиқ Абдуллаевлар томонидан ёзилган. “Муқаддима” қисмида муаллиф Турон қавмлари ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва ёзишда қуйидаги қоидаларга қатъий амал қилганлигини таъкидлайди: а) манбалардаги маълумотларни ўзгартирмасдан ёзиш; б) маълумотлар бир неча манбадан олинган бўлса, ҳар қайсисини алоҳида ёзиш; в) эхтиросга берилмасдан, ҳеч бир қавм тўғрисида уларни далилсиз улуғлаш ёки камситишга йўл қўймаслик; г) қабила ҳақида маълумот етарли бўлмаса ёки умуман маълумот бўлмаса, шундай қабила ёки этноним борлигини ёзиб қўя қолиш билан чекланиш; д) бошқалардан эшитган оғзаки маълумотларни тўпламга киритмаслик (15-бет). Ишда келтирилган “Синхрон жадвал”да эрамиздан олдинги даврдан XX аср бошларигача ер юзида қавмлар, жумладан Турон қавмларининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва тарқалиш географиясига оид маълумотлар келтирилган. Луғатдан намуна:

Тўнғра. Теле гуруҳига кирадиган қабила. 605-606 йилдан Жунғорияда мустақил теле давлати таркибида. Толи дарёси шимолида яшаганлар. 620 йилларда Орхон ва Селенга орасида кўчиб юрганлар. Манбаларга кўра тўнғралар яқин қариндош қабилалар – ўғуз ва уйғурлар билан биргаликда теле қабилалар уюшмасидаги қабилалардан бири бўлган (145).

4. Ономастик терминларнинг изоҳли луғати. Бундай луғатда номшунослик фанида қўлланиладиган асосий терминлар мажмуи келтирилади ва изоҳланади. Шу кунга қадар С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов, Т.Эназаров, Н.Охунов каби номшунос олимларнинг ишларида ономастик терминлар у ёки бу даражада тўпланган ва изоҳланган эди. Бу ҳақда Р.Нуриддинованинг номзодлик ишида муҳим маълумотлар келтирилган¹⁰⁷. Бу ишда ўзбек ономастикасига оид илмий тадқиқотлар матнида қўлланган 2000 на яқин илмий терминлар таҳлил қилинган. Ана шундай изланишлар натижасида ономастик терминларнинг изоҳли луғатини яратиш имконияти вужудга келди.

¹⁰⁷ Нуриддинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. НДА. – Тошкент, 2005. –

4.1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган: НамДУ нашри, 2006. – 104 б. Бу луғатда 1680 га яқин ономастик терминлар изоҳланган. Асар “Сўз боши” (3-6-бетлар), “Луғат материали ва таркиби” (6-8-бетлар), “Луғатнинг тузилиши ва терминлар изоҳи” (8-11-бетлар), “Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати” (11-103-бетлар) қисмларини ўз ичига олади. Луғатдан намуна:

Этнолингвистик жараён – атоқли отнинг пайдо бўлиши ва шаклланишида этник ва лисоний омиллар ўтказган таъсир (95).

Ўзбек адабий ономастикаси – ўзбек номшунослигининг бадий асарлар имомлвнм атоқли отларни ўрганувчи тармоғи, йўналиши (97) кабилар.

Шундай қилиб, ўзбек ономастик лексикографиясида шу кунга қадар антропонимик, топонимик, этнонимик ва ономастик терминлар луғатлари яратишда муайян ишлар амалга оширилган. Келгусида гидронимлар, космонимлар, хромонимлар, геортонимлар, идеонимлар каби бошқа бир қанча ономастик кўламларга оид ономастик бирликларни тўплаш, шу асосда луғатлар яратиш ўзбек луғатшунослигининг долзарб муаммолари қаторига киради.

Назорат саволлари:

1. Ономастик луғатлар ва уларнинг бошқа типдаги луғатлардан фарқли томонлари.
2. Ўзбек тилшунослигида яратилган антропонимик луғатлар ва уларнинг турлари.
3. Топонимик луғатлар ва уларнинг турлари.
4. Ўқув топонимик луғати ва мактаб топонимик луғатининг умумий ҳамда фарқли ҳолатлари.
5. Этнонимлар луғатини яратиш тамойиллари ҳақида.
6. Ономастик терминлар ва уларни луғатларда изоҳлаш усуллари.

**“Ўзбек ономастикаси масалалари” танланма
фанидан барча мавзуларга оид тавсия этиладиган
умумий адабиётлар рўйхати**

1.1. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – 176 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкенг: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.
3. Географик объектларнинг номлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // “Халқ сўзи”, 2011 йил 13 октябрь, 198 (5365)-сон, 1-бетлар. № ЎРҚ – 303.

1.2. Асосий адабиётлар:

1. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
2. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. – Наманган, 2008. – 168 б.
3. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент: Фан, 1966. – 52 б.
4. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 64 б.
5. Бегматов Э. Исм чиройи. – Тошкент: Фан, 1994. – 152 б.
6. Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. № 3. – Б. 3-9; № 4. – Б. 7-9.
7. Бегматов Э., Авлокулов Я. Ўзбек ономастикасининг микроўлами // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. № 3. – Б. 17-21; 2007. № 5. – Б. 33-39; 2008. № 1. – Б. 55-60.
8. Дониёров Ҳ. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 98 б.
9. Каримов С., Бўриев С. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – 131 б.
10. Эназаров Т. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи (2-китоб). – Тошкент: Университет, 2002. – 60 б.
11. Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини (“Ўзбекистон топонимикаси” номли махсус курс учун материаллар). – Тошкент: Университет, 2004. – 120 б.
12. Бегалиев Н. Самарқанд топонимияси (мақолалар тўплами). – Самарқанд, СамДЧТИ нашри, 2010. – 128 б.

13. Ёўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. Услубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2011. – 117 б.
14. Қораев С. Топонимика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. – 320 б.
15. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 81 б.
16. Ҳусанов Н. ХУ аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари (1-китоб). – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – 126 б.

1.3. Қўшимча адабиётлар:

17. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Тошкент, 1999. – 88 б.
18. Абрамов М.М. Гузары Самарканда. – Ташкент: Узбекистан, 1989. – 56 с.
19. Авлакулов Я.И. ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 26 б.
20. Асланов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 26 б.
21. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.
22. Караев С.К. Топонимия Узбекистана (социолингвистический аспект). – Ташкент: Фан, 1991. – 132 с.
23. Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Тошкент: Фан, 1982. – 96 б.
24. Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 92 б.
25. Бегимов О.Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 27 б.
26. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – 208 б.
27. Магазаник Э.Б. Ономапозтика или «говорящие имена» в литературе. – Ташкент: Фан, 1978. – 148 с.
28. Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 24 б.
29. Мамедов М. Халқ номлари жой номларида. – Тошкент: Фан, 1981. – 48 б.
30. Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи (Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида). Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
31. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. № 5. – Б. 71-74.

32. Дўсимов З. Топонимларнинг ясалиши масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. № 2. – Б. 44-48.
33. Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 24 б.
34. Зинин С.И. Ономастика республик Средней Азии и Казахстана. Краткий библиографический указатель литературы за 1917-1972 гг. – Ташкент, 1974. – 36 с.
35. “Жой номлари – халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзuidaги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – 106 б.
36. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: «Шарқ», 2006. – 192 с.
37. Материалы конференции по ономастики Узбекистана. – Джизак, 1985. – 55 с.
38. Бўриева Х.А. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 25 б.
39. Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск 1. – Самарканд: издание СамГУ, 1971. – 150 с.
40. Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск II. – Самарканд: издание СамГУ, 1975. – 95 с.
41. Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск III. – Самарканд: издание СамГУ, 1976. – 170 с.
42. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985. – 84 б.
43. Нафасов Т. Ўзбек номномаси. – Қарши, “Насаф” нашриёти, 1993. – 156 б.
44. Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталган? – Тошкент: Фан, 1989. – 100 б.
45. Нуритдинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 23 б.
46. Ономастика Узбекистана. Материалы республиканской научно-теоретической конференции (Гулистан, 27-28 мая 1987 г.). – Ташкент, 1987. – 92 с.
47. Ономастика Узбекистана. Материалы 2-республиканской научно-теоретической конференции (Қарши, 14-16 сентября 1989 г.). – Ташкент, 1989. – 208 с.
48. Охунов Н. Антропотопонимика нима. - Тошкент, Ўзбекистон, 1984. – 28 б.
49. Охунов Н. Тил ва жой номлари. - Тошкент, Ўзбекистон, 1988. – 32 б.
50. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. - Тошкент, Фан, 1989. - 56 б.

51. Охунов Н. Жой номлари таъбири. - Тошкент, Ўзбекистон, 1994. - 86 б.
52. Орипов Ў.А. Нурота тумани макро ва микротопонимиясининг лисоний таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 22 б.
53. Отажонова А. Хоразм этнотопонимлари.–Тошкент: Фан, 1997. – 129 б.
54. Ражабов Ў.Х. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 22 б.
55. Рахимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимияси. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 27 б.
56. Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и ее окрестностей. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М.: 1973. – 31 с.
57. Рахматов Т. Одонимы Самарканда // журн.: “Сов. тюркология”, 1972. № 4. – С. 21-26.
58. Рахматов Т. Этимология топонима Самарканд // журн.: “Сов. тюркология”, 1973. № 4. – С. 17-21.
59. Санакулов У. Ўзбек халқи ва тилининг этногенези ҳамда этник қатламлари. – Самарқанд: СамДАҚИ нашри, 2010. – 128 б.
60. Суперанская А.В. Что такое топонимика - М.: Наука, 1985.- 176 с.
61. Тиллаева М.Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи (“Авесто” ономастикасига қиёслаш асосида). Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 26 б.
62. Турдибеков М.Т. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 22 б.
63. Туробов А. Самарқанд этноним ва этноойконимлари. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 88 б.
64. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – 192 б.
65. Худойберганов Р.Ю. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкени, 2008. – 26 б.
66. Шукуров А. “Ўзбек” атамасининг келиб чиқиши ҳақида. – Қарши: “Насаф” нашриёти, 2010. – 68 б.
67. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 26 б.
68. Эназаров Т. ”Ўзбекистон топонимикаси” номли махсус курсни ўқитиш методикаси. - Тошкент, Университет, 1999. - 80 б.
69. Эназаров Т. Топонимларнинг этимологик тадқиқининг илмий-назарий ва амалий-услубий асослари (Туркий топонимлар мисолида). I-китоб. - Тошкент, Университет, 2001. - 128 б.

70. Эназаров Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқ йўллари. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 56 б.

71. Эназаров Т. Номшунослик масалалари (услубий қўлланма). – Тошкент: ЎЗМУ, 2010. – 110 б.

72. Юлдашев Д.Т. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Нукус, 2012. – 23 б.

73. Қурбонов Т., Худойбердиева М. Бадиий асарлардаги топонимларнинг лингвистик таҳлили ва излҳи масалалари. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2006. – 78 б.

74. Қораев С. Тошкент топонимлари. – Тошкент: Фан, 1991. – 64 б.

75. Хусанов Н. ХУ аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари (2-китоб). – Тошкент: “Ёзувчи”, 1997. – 134 б.

1.4. Ономастик луғатлар:

74. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 104 б.

75. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 174 б.

76. Нормуродов М., Нафасов Т. Чироқчинома (Қашқадарё вилояти Чироқчи тумани қишлоқлари номининг тадқиқи). – Тошкент: “Мухаррир” нашриёти, 2010. – 167 б.

77. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 290 б.

78. Нафасов Т., Нафасова В. Ўзбек тили топонимларининг ўқув изоҳли луғати (мактаб ўқувчилари, коллеж ва лицей талабалари учун). – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007. – 87 б.

79. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси (Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи). – Тошкент: “Мухаррир” нашриёти, 2009. – 432 б.

80. Турон қавмлари. Кичик энциклопедик луғат. Тузувчи: Зойир Зиётов. – Тошкент: “Истиқлол”, 2008. – 232 б.

81. Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 1992. – 54 б.

82. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. – Самарқанд: Зарафшон, 2003. – 264 б.

83. Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. – Самарқанд, 1997. – 202 б.

84. Ўринбоев Б., Ҳолиқов О. Мактаб топонимик луғати. Самарқанд, 2004. – 92 б.

85. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 204 б.

86. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2005. – 240 б.

87. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2002. – 164 б.

1.5. Интернет сайтлари

1. <http://www.yedu.ru> va <http://www.yedu.uz> – таълим сайтлари.
2. <http://www.yeqworld.ru> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
3. <http://ru.wikipedia.org> – эркин энциклопедия «Vikipediya».
4. <http://www.prepodu.net> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
5. <http://www.twirpx.com> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
6. <http://www.ziyounet.uz> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
7. <http://www.allpravo.ru> – адабиётларнинг электрон вариантлари.

1.6. Журналлар

1. Ўзбек тили ва адабиёти.
2. Тил ва адабиёт таълими.
3. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.
4. СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси.
5. Преподавание языка и литературы.
6. Вопросы языкознания.
7. Филологические науки.

1.7. Моддий-техник ва ёрдамчи воситалар

1. Кўргазмали плакатлар.
2. Слайдлар дастаси.
3. Компютер дастурлари: Мапле ва бошқа.
4. Дастурлар пакети, масалан, АНСЙС ва бошқалар.

1.8. Педагогик технологияга оид баъзи адабиётлар

1. Остонов Қ. Янги педагогик технологияларни математика ўқитиш жараёнида тадбиқ этиш усуллари. Услубий қўлланма.– Самарқанд: СамДУ нашри, 2006.–72 б.
2. Авлиёқулов Н. Замонавий ўқитиш технологиялари. - Тошкент, 2001.
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат - Т.: ТДПУ, 2003.
4. Ахунова Г.Н., Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. – Тошкент: Иктисодиёт, 2009.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989.
6. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах: Учебное пособие //Под общ. ред. акад. С.С. Гулямова. - Т.: ТГЭУ, 2005.
7. Епишева О.Б. Основные параметры технологии обучения. //Школьные технологии -2004.- № 4.

8. Ишмухаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б.
9. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.
10. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. - Қарши, 2000.
11. Саидахмедов Н.С. Педагогик амалиётда янги педагогик технологияларни қўллаш намуналари. - Т.: РТМ, 2000.
12. Саидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003.
13. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998.
14. Толибов У., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Тошкент, 2006.
15. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. - Т.: Фан, 2005.
16. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. -Т.: Фан, 2000.
17. Холмухаммедов М.М. ва бошқалар. Таълим педагогик технологиялари. Услубий қўлланма. – Самарқанд, 2005. – 49 б.